

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 20 * φθινόπωρο 2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Στέση Αθήνη, Η πρώτη ελληνική μετάφραση του μυθιστορήματος *Les aventures de Télémaque* του Fénelon [3] **Λευτέρης Παπαλεοντίου**, Άγνωστο ποίημα του Επαμεινώνδα Φραγκούδη [7]. Χαρίλαος Δημόπουλος, «Της πατρίδος μου η τύχη» [8]. Ανέκδοτοι στίχοι του Βασίλη Μιχαηλίδη [16] ~ **Κωστής Κοκκινόφτας**, Η πρώτη και δεύτερη έκδοση του βιβλίου του Ιερώνυμου Μυριανθέα *Περί των αρχαίων Κυπρίων* [11] ~ **Θεοδόσης Πυλαρινός**, «Επαίχθη ο κόσμος...» [14] ~ **Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος**, Οί Ύμνοι των Ἐθνῶν [17]. Ἀδερφή [50] ~ **Pieter Borghart**, Μια ανέφικτη αφηγηματική κατάσταση; «Τα έτοιμα» και «Η ζωή» του Μιχαήλ Μητσάκη [18] ~ **Ρήνα Κατσελλή**, Η κραυγή της παράφρονος, μετάπλαση μυθιστορήματος σε στίχους [21] ~ **Φοίβος Σταυρίδης**, R.M. Dawkins και κυπριακή λαϊκή ποίηση [22] ~ **Δημήτρης Κόκορης**, Τ. Κ. Παπατσώνης: «Νόμος» [24] ~ **Γιώργος Κεχαγιόγλου**, Κοσμά Πολίτη, *Eroica*: Σμύρνης τραγωδίες νέες ή Από τον υπαρκτό σμυρναίικο χωρόχρονο στη φαντασιοχαρτογραφία τού «Σμύρνη γιοκ» [27] ~ **Θανάσης Παπαθανασόπουλος**, Ὁ κύπριος πεζογράφος Γιάγκος Περίδης [37] ~ **Ε. Κριαράς**, Η φυσιογνωμία του Ιωάννη Συκουτρή (1901-1937) και η ανάγκη ολοκληρωμένης μελέτης της [40] ~ **Γιώργος Δ. Παναγιώτου**, Λίγα ακόμη για το ποίημα του Σεφέρη «Piazza San Nicolo» [42] ~ **Ανδρέας Κ. Φυλακτού**, Μια μέρα του Ελύτη για την Κύπρο [47] ~ **Γιώργος Λυσιώτης**, «Αλκοολική» ποιητική: μια απρόοπτη και περιπλανώμενη έννοια [50] ~ **Σάββας Παύλου**, Αδελφή (συμπληρωματικά) [51]. Γλώσσα και ιδεολογική ορθοδοξία [52] ~ **Σωτήρης Σαράκης**, Διαλεκτικά παράδοξα [53] ~ **Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος**, ... οκαρίνα (μετά ή άνευ σουρ<ν>τίνας) [55] ~ **Σωκράτης Τιτούρης**, Ένας κέντρωνας του Ροΐδη [57] ~ **Ξενής Κοκόλης**, Δυο καβαφικές παρωδίες [59]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 20 * φθινόπωρο 2006

Εκδίδεται από συντακτική επιτροπή

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφική Σχολή, Τ.Θ. 20537, 1678 Λευκωσία (τηλ. 22892375, 22338827, e-mail: gpel@ucy.ac.cy, τηλεομοίτυπο: 22338827, 22751383)

Επιμέλεια κειμένων: Σάββας Παύλου, Χρυσάνθου Μυλωνά 5, Άγιοι Ομολογητές, 1085 Λευκωσία (τηλ. 22316667)

Ετομασία ιστοσελίδας: Φοίβος Σταυρίδης, Τ. Θ. 40447, 6304 Λάρνακα (τηλ. 24652974, e-mail: stavride@logosnet.cy.net)

§

Εκτύπωση:

Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ., Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεομοίτυπο 22435698)

§

Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη-φθινόπωρο)

Συνεργασίες, αλληλογραφία αποστέλλονται στους υπευθύνους της έκδοσης.

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Επιλέγονται αυστηρώς «μικροφιλολογικά» κείμενα (με ελάχιστες υποσημειώσεις) και αποκλείονται δοκίμια ή ανακοινώσεις ευρύτερου φιλολογικού ενδιαφέροντος. Μικροφιλολογικές συνεργασίες που αναφέρονται σε επιστολικό υλικό δημοσιεύονται μόνον αν συνεισφέρουν στη φιλολογική έρευνα.

Τα δημοσιευόμενα κείμενα δεν εκφράζουν κατ' ανάγκην τις απόψεις των υπευθύνων έκδοσης. Ακολουθούνται το τονικό σύστημα και οι ορθογραφικές ιδιομορφίες του συγγραφέα. Δεχόμαστε δισκέτες κατά προτίμηση σε πρόγραμμα Word για Macintosh. Όσοι χρησιμοποιούν PC, τους παρακαλούμε να σώζουν τα κείμενά τους στη μορφή MS Word ή Rich Text Format.

Κείμενα με προσωπικές αιχμές είναι καλά να αποφεύγονται: το περιοδικό διατηρεί το δικαίωμα να ενημερώνει τα πρόσωπα που θίγονται ή κρίνονται για δημοσιεύματά τους, έτσι ώστε να τους δίνεται η δυνατότητα να απαντούν στο ίδιο τεύχος.

Ευχαρίστως δεχόμαστε συμπληρώματα για τη *Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας*, που θα καταχωρίζονται απευθείας στην ηλεκτρονική της μορφή μόλις πάρει τη θέση της στο διαδίκτυο.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

Η έκδοση επιχορηγείται από τις
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Η πρώτη ελληνική μετάφραση του μυθιστορήματος *Les aventures de Télémaque* του Fénelon

Εδώ και δεκαπέντε χρόνια είχε επιβεβαιωθεί από τον Λέανδρο Βρανούση,¹ η παλαιότερη, και αναξιολογητή, πληροφορία² ότι στη Μονή Λειμώνος της Λέσβου διασώζεται χειρόγραφη ελληνική μετάφραση του γαλλικού μυθιστορήματος *Les aventures de Télémaque* (1699) του Fénelon (1651-1715), προερχόμενη από το «φαναριώτικο» περιβάλλον. Η μετάφραση υπογράφεται από τον Δημήτριο Προκοπίου, γραμματέα και γιατρό του ηγεμόνα Νικόλαου Μαυροκορδάτου (1680-1730) και παιδαγωγό του γιου του Κωνσταντίνου, συντάκτη της «πρώτης γραμματολογίας», της *Επιτετημένης επαριθμήσεως των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών, και περί τινων των εν τω νυν αιώνι ανθούντων* (δημοσιεύθηκε στον ενδέκατο τόμο της *Bibliothèque grecque* του ελληνιστή J. A. Fabricius, στο Αμβούργο το 1722)³ και μεταφραστή στη νέα ελληνική του μυθιστορήματος *Στεφανίτης και Ιχνηλάτης*.⁴

Ο Βρανούσης, ακάματος «κυνηγός νεοελληνικών χειρογράφων», φειδωλός, όμως, στις πληροφορίες του, αρκέστηκε να παραθέσει σε υποσημείωση συντομευμένη μεταγραφή της σελίδας τίτλου του χειρογράφου ενώ πρότεινε τη χρονολόγηση της μετάφρασης γύρω στα 1715.

Νεότερη μελέτη ή παρουσίαση της έγκαιρης αυτής μεταφραστικής δοκιμής με αφετηρία τη γαλλική γραμματεία, η οποία εγκαινιάζει τις ελληνικές τύχες του δημοφιλούς μυθιστορήματος του Fénelon και προηγείται σημαντικά της πρώτης έντυπης μετάφρασης του Αθανάσιου Σκιαδά (Βενετία, 1742), δεν έγινε έκτοτε.⁵ Μάλιστα, διατυπώθηκε και η υπόνοια ότι το χειρόγραφο λανθάνει.⁶

Στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος εντόπισα, πρόσφατα, μικροταινία του χειρογράφου⁷ και ετοιμάζω εκτενή μελέτη. Για την ώρα περιορίζομαι να παραθέσω ορισμένα συμπληρωματικά στοιχεία, καθώς και έναν πρώτο προβληματισμό, που μπορούν, νομίζω, να ανανεώσουν τη συζήτηση γύρω από το πρώιμο αυτό μεταφραστικό εγχείρημα, και αξιοποιήσιμο γλωσσικό τεκμήριο, του «Πρελούδιου των Φώτων».

Ο πλήρης τίτλος στην πρώτη σελίδα του χειρογράφου έχει ως εξής: *Αι Τύχαι του Τηλεμάχου, υιού του Οδυσσέως παρά Φραντζέσκου Σαλινιάκ, Φενελόν, Διδασκάλου των υιών του βασιλέως της Φράντζας, Αρχιεπισκόπου τε του Δουκάτου της Καμπρίας, και Πρίγκιπος του Ιμπερίου. Μετάφρασις δε, Δημητρίου Προκοπίου ιατρού, κατ' επιταγήν του υψηλοτάτου και σοφωτάτου αυθέντου, και ηγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας και Μολδοβλαχίας κυρίου, κυρίου Ιωάννου Νικολάου Αλεξάνδρου Βοεβόδα Μαυροκορδάτου. Χρονολογία δεν αναγράφεται· η χρονολόγηση της μετάφρασης της στα 1715, όπως υπέδειξε ο Βρανούσης, συνάγεται από τα αξιώματα που κατέχει ο «εντολοδότης» της. Μπορούμε, μάλιστα, να προσδιορίσουμε ακριβέστερα την ολοκλήρωση της μετάφρασης στο τέλος Δεκεμβρίου του 1715, όταν ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ηγεμόνας της Μολδαβίας από το 1711, μετατίθεται στον θρόνο της Ουγγροβλαχίας (25.12.1715). Το χει-*

ρόγραφο εκτείνεται σε 245 φύλλα και περιέχει την πλήρη μετάφραση του γαλλικού μυθιστορήματος. Το κείμενο χωρίζεται σε 10 βιβλία, ακολουθεί δηλ. τον χωρισμό των πρώτων γαλλικών εκδόσεων που κυκλοφόρησαν χωρίς την άδεια του συγγραφέα (1699-1717).⁸ Όπως διαφαίνεται και από το απόσπασμα που ακολουθεί, αντλημένο από την αρχή του μυθιστορήματος (φ. 1),⁹ πρόκειται για πιστή μεταφορά σε νεοελληνική γλώσσα, στην οποία δεν συναντάμε τουρκικές ή ρουμανικές λέξεις όπως συμβαίνει, συχνά, σε «φαναριώτικα» κείμενα της ίδιας εποχής.¹⁰ Δεν λείπουν όμως τα λατινογενή δάνεια (πρβλ. «μπάνκους»).

Δεν μπορούσεν η Καλυψώ να παρηγορηθή διά την αποδημίαν του Οδυσσέως. Η αθανασία της τήν έκαμε να λογιάση του λόγου της δυστυχισμένην από τον πόνον της. Το σπήλαιον δεν αντηχούσε πλέον από την γλυκείαν μελωδίαν της φωνής της, και αι νύμφαι οπού την υπηρετούσαν, δεν ετολμούσαν να την συντύχουν. Αυτή επερίδιάβαζε μοναχή συχνά εις τα ανθισμένα λιβάδια, με τα οποία το νησί της ήτον ολοτρόγυρα στολισμένον από μίαν παντοτεινήν πρώτην άνοιξιν. Αλλ' εκείνοι οι όμορφοι τόποι, όχι μόνον δεν εκαταπράυναν τον πόνον της, αλλά μάλιστα ανέφεραν εις τον νουν της την λυπηράν ξαναθύμησιν του Οδυσσέως, οπού εκεί εφάνη πολλαίς φοραίς εις το πλάγι. Έμμενε συχνά της ακίνητην απάνω εις το ακρόγιαλον, οπού έβρεχε με τα δάκρυα, και έστεκε πάντοτε γυρισμένη προς εκείνο το μέρος, από το οποίον το καράβι του Οδυσσέως σχίζωντας τα νερά, έγινεν άφαντον από τα ομμάτιά της. Είδεν έξαφνα μερικά τζακίσματα απομεινάρια ενός καραβιού οπού εναυάγησε, βλέπει τους μπάνκους των κοπηλατών οπού έγιναν κομάτια, μερικά κουπιά σκορπισμένα ένθεν κακείθεν επάνω εις τον άμμον, ένα τιμώνι, ένα κατάρτι, και μερικά ξάρτια κυματιζόμενα κοντά εις το περιγάλι. Έπειτα ξάνοιξεν από μακρά δύο ανθρώπους, από τους οποίους ο ένας εφαινετον του καιρού του, και ο άλλος αν καλά και ήτον νέος, ωμοιάζε τον Οδυσσέα. Αυτός είχε εκείνην την νοστιμάδα και το πνεύμα, μαζί με το ύφος του κορμίου και το μεγαλοπρεπές περιπάτημά του.

Η θεά ευθύς εκατάλαβεν ότι ετούτος ήτον ο Τηλέμαχος υιός εκείνου του ήρωος· αλλά μ' όλον οπού οι θεοί υπερέχουν πολλά τους ανθρώπους κατά την γνώσιν,

Calypso ne pouvait se consoler du départ d'Ulysse. Dans sa douleur, elle se trouvait malheureuse d'être immortelle. Sa grotte ne résonnait plus de son chant; les nymphes qui la servaient nosaient lui parler. Elle se promenait souvent seule sur les gazons fleuris dont un printemps éternel bordait son île: mais ces beaux lieux, loin de modérer sa douleur, ne faisaient que lui rappeler le triste souvenir d'Ulysse, qu'elle y avait vu tant de fois auprès d'elle. Souvent elle demeurait immobile sur le rivage de la mer, qu'elle arrosait de ses larmes, et elle était sans cesse tournée vers le côté où le vaisseau d'Ulysse, fendant les ondes, avait disparu à ses yeux.

Tout à coup, elle aperçut les débris d'un navire qui venait de faire naufrage, des bancs de rameurs mis en pièces, des rames écartées çà et là sur le sable, un gouvernail, un mât, des cordages flottant sur la côte; puis elle découvre de loin deux hommes, dont l'un paraissait âgé; l'autre, quoique jeune, ressemblait à Ulysse. Il avait sa douceur et sa fierté, avec sa taille et sa démarche majestueuse.

La déesse comprit que c'était Télémaque, fils de ce héros. Mais, quoique les dieux surpassent de loin en connaissance tous les hommes,

δεν ημπόρεσεν να καταλάβη ποίος να ήταν εκείνος ο σεβάσιμος άνθρωπος, οπού εσυντρόφευε τον Τηλέμαχον. Διατί οι ανώτεροι θεοί κρύπτουν από τους κατωτέρους όσα θέλουν· και η Αθηνά οπού εσυντρόφευε τον Τηλέμαχον μεταμορφωμένη εις τον Μέντορα, δεν ήθελε να την γνωρίση η Καλυψώ. Εις τόσον ετούτη εχαίρονταν κρυφίως διά ένα ναυάγιον, το οποίον έκαμε να φθάση εις το νησί της ο υιός του Οδυσσέως, οπού ωμοιάζεν απαραλλάκτως του πατέρα του. Λοιπόν επήγγε κοντά του, και μη αποδείχνοντας πώς τον γνωρίζει, πόθεν, του είπε προέρχεται η τόσο εδική σας αυθάδεια, του να αράξετε εις το νησί μου; Ήξευρε ώ νέε ξένε ότι δεν έρχεται κανείς μέσα εις το βασιλειόν μου, χωρίς να παιδευθή. Από κάτω εις τούτα τα φοβερυστικά λόγια έπασχεν αυτή να κρύψη την χαράν της καρδιάς, οπού στανικώς της εφαινόταν εις το πρόσωπόν της.

elle ne put découvrir qui était cet homme vénérable dont Télémaque était accompagné: c'est que les dieux supérieurs cachent aux inférieurs tout ce qu'il leur plaît; et Minerve, qui accompagnait Télémaque sous la figure de Mentor, ne voulait pas être connue de Calypso.

Cependant Calypso se réjouissait d'un naufrage qui mettait dans son île le fils d'Ulysse, si semblable à son père. Elle s'avance vers lui; et, sans faire semblant de savoir qui il est:

- D'où vous vient - lui dit-elle - cette témérité d'aborder en mon île? Sachez, jeune étranger, qu'on ne vient point impunément dans mon empire.

Elle tâchait de couvrir sous ces paroles menaçantes la joie de son cœur, qui éclatait malgré elle sur son visage.¹¹

Καθώς στη σελίδα τίτλου δεν δηλώνεται η γλώσσα αφετηρίας της μετάφρασης, το άμεσο, ξενόγλωσσο, πρότυπο του μυθιστορήματος θέτει ένα ζήτημα προς διερεύνηση. Ο πολύτιμος κατάλογος της βιβλιοθήκης των Μαυροκορδάτων που συνέταξε ο Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος το 1725,¹² διαφωτιστικός για άλλες μεταφράσεις, δεν μπορεί να βοηθήσει στην περίπτωση του *Τύχαι Τηλεμάχου*, αφού δεν αναγράφει την ύπαρξη ξενόγλωσσο αντίτυπου του έργου. Αν κρίνουμε από ορισμένες άλλες μεταφράσεις του «φαναριώτικου» περιβάλλοντος (*Δον Κισότης* του Cervantes, *Αργενίς* του Barclay, κωμωδίες του Molière, κ.ά.),¹³ οι οποίες, όπως έχει διαπιστωθεί, βασίστηκαν σε ιταλικές, διάμεσες πηγές, η αναζήτηση του άμεσου προτύπου θα πρέπει να ξεκινήσει από τις πρώτες, ιταλικές, πιστές μεταφράσεις του μυθιστορήματος (1702-1708).¹⁴ Άλλωστε, οι ιατρικές σπουδές του Δημήτριου Προκοπίου στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας εγγυώνται την ιταλομάθειά του.¹⁵

Ωστόσο, ορισμένες ενδείξεις θα μπορούσαν να στηρίξουν την υπόθεση ενός γαλλικού προτύπου. Ο Σκαρλάτος -γιος του Νικόλαου- στη γνωστή επιστολή του προς τον Θωμά Τεσταμπούζα (περ. 1720), όπου μιλά για τις αναγνωστικές του προτιμήσεις, αναφέρεται στα «άπαντα του Φενελών ο οποίος έχει και νοήματα εύμορφα και φράσιν γλυκείαν και υψηλήν, μάλιστα εις το βιβλίον οπού κάμνει ταις οδοιπορίαις του Τηλεμάχου φανερώνει πολλαίς πολιτικάς, όλαις χριστιανικάς»,¹⁶ και τα καταχωρίζει ανάμεσα στα γαλλικά βιβλία της βιβλιοθήκης. Επίσης, ο μεταφραστής κατείχε εκτός από την ιταλική γλώσσα και τη γαλλική, όπως πιστοποιεί μεταγενέστερο, πάντως, δείγμα γραφής του (1736), που διασώζεται σε χειρόγραφο μορφή, ο επικήδειος «Discours funèbre de Jean Nicolas Alex.

Mavrocordato par le docteur Démètre Procope». ¹⁷ Έτσι, χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί με βεβαιότητα η παρέκκλιση από τη γνωστή μεταφραστική πρακτική που θα υπαγόρευε την προσφυγή σε κάποια ιταλική διάμεση μετάφραση, είναι αρκετά πιθανόν ο Προκοπίου να βασίστηκε στο γαλλικό κείμενο του πρωτοτύπου, εγκαινιάζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη μεταφραστική στροφή προς τη γαλλική γλώσσα.

Η συστηματική αντιβολή του *Τύχαι Τηλεμάχου* με το γαλλικό πρωτότυπο και τις ιταλικές του μεταφράσεις θα οδηγήσουν, νομίζω, σε ασφαλέστερα συμπεράσματα όχι μόνο προς την κατεύθυνση της ταυτοποίησης του άμεσου προτύπου, αλλά και σε ζητήματα μεταφραστικής μεθόδου και τακτικής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α. Βρανούσης, «Ρήγας και Marmontel», *Ελληνογαλλικά, Αφιέρωμα στον Roger Millix*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1990, σ. 122 και σ. 144 υποσ. 6.
2. Βλ. Μητροπολίτης Διονύσιος [Χαραλάμπους], *Συμπληρωματικός Κατάλογος των χειρογράφων της ιεράς Μονής Λειμώνος εν Λέσβω*, Αθήνα [1947], αρ. 359, σ. 36-37. Παραθέτω την περιγραφή, όπου όμως, και πολλά σφάλματα στη σελίδα τίτλου: χαρτ. ο.275Χο.195, 10^ο αιώνας. «Αι τύχαι του Τηλεμάχου, υιού του Οδυσσέως, παρά Φρατζέσκου Ιαλινάκη Φενελόν, διδασκάλου των υιών του βασιλέως της Φράντζας, Αρχιεπισκόπου τε του δουκάτου της καμπρίας και πρίγκιπος του Ιμπερίου. Μετάφρασις δε Δημητρίου Προκοπίου ιατρού, κατ' επιταγήν του υψηλοτάτου και σφωτάτου Αυθέντου και Ηγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας και Μολδοβλαχίας κυρίου Ιωάννου Νικολάου Αλεξάνδρου Βοεβόδα Μαυροκορδάτου».
3. Βλ. Άλκης Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της Νεοελληνικής Γραμματείας στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Των Φώτων*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 347.
4. Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας, (15ος αιώνας-1830)*, Αθήνα, Σοκόλης, 1999, τ. Β', σ. 214.
5. Την έλλειψη αυτή σημειώνει ο Αλέξης Πολίτης, «Αρχαιόθεμα μυθιστορήματα, 1790-1900. Και πάλι το βάρος της αρχαίας κληρονομιάς;», *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο βυζαντινό και νεοελληνικό μυθιστόρημα*, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης-Μιχαήλ Πασχάλης, Αθήνα, Στιγμή, 2005, σ. 128.
6. Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική Ανθολογία*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2001, τ. 1, σ. 502.
7. Την αναζήτηση του χειρογράφου στην ΕΒΕ μου υπέδειξε ο διευθυντής του Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ κ. Αγαμέμνων Τσελίκας, τον οποίο ευχαριστώ και από τη θέση αυτή. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, οφείλω στην αναπληρώτρια διευθύντρια της ΕΒΕ και Αικατερίνη Κορδούλη, η οποία ανακάλυψε την ύπαρξη της μικροταινίας και μου έδωσε την ευκαιρία να τη μελετήσω.
8. Η πρώτη έκδοση, που βασίστηκε στο εγκεκριμένο από τον Fénelon χειρόγραφο, δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατό του, στο Παρίσι το 1717. Το κείμενο χωρίζεται σε 24 βιβλία, διάιρεση που τήρησαν στο εξής οι περισσότερες εκδόσεις. Υπάρχουν, όμως, και εκδόσεις με 18 κεφάλαια: βλ., σχετικά, François Bausset, *Histoire de Fénelon, archevêque de Cambrai*, Paris, 1850, τ. 4, σ. 15.
9. Το μεταγράφω σε μονοτονικό.
10. Πρβλ. Φαίδων Μπουμπουλίδης, «Επιστολή Δράκου Σούτζου, λογοθέτου, προς Κωνσταντίνου, μέγαν ποστέλνικον», *Φαναριώτικα κείμενα*, [1745], Αθήνα, 1967, σ. 9-16.
11. Δεν στάθηκε δυνατό να εντοπίσω κάποια από τις πρώτες (ως το 1717) εκδόσεις του μυθιστορήματος, ούτε στις ελληνικές βιβλιοθήκες ούτε σε ηλεκτρονικές πηγές, στις οποίες περιόριστη η έρευνά μου. Έτσι, αναγκαστικά, για την αντιβολή χρησιμοποιώ την έκδοση, *Les aventures de Télémaque fils d'Ulysse...*, Paris, 1717, σ. 2-3, σύμφωνη με το αυθεντικό χειρόγραφο του συγγραφέα. Πάντως, οι διορθώσεις και επεμβάσεις που επέφερε ο Fénelon στο κείμενο των προηγούμενων εκδόσεων ήταν περιορισμένες και δεν αγγίζουν το πρώτο μέρος του

- μυθιστορήματος: βλ. Louis-François Bausset, *Histoire de Fénelon, archevêque de Cambrai*, Paris, 1850, τ. 3, σ. 55-57.
12. N. Jorga, «Pilda Bunilor Domni din Trecut, Fata de Scoala Romanesca», *Analele Academia Romane*, Sect. Ist. Ser. II 37 (1914) σ. 79-120.
13. Για μια συνολική θεώρηση βλ. Άννα Ταμπάκη, «Χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού. Η πρόσληψη των δυτικοευρωπαϊκών λογοτεχνικών ειδών», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 99-112.
14. Gabriel Maugain, *Documenti bibliografici e critici per la storia della fortuna del Fénelon in Italia*, Paris, Champion, 1910, σ. 30-31.
15. Σε ό,τι αφορά τα βιογραφικά στοιχεία για τον Δημήτριο Προκοπίου βλ. συνοπτικά, Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας, (15ος αιώνας-1830)*, ό.π.. Δεν κατάφερα να εντοπίσω σε ελληνικές βιβλιοθήκες τη μονογραφία του V. Papahagi, *Dimitrie Procopiu Pamperu Moscovoleanul*, Bucuresti 1937.
16. Cornelia Papacostea-Danielopolu, «Préoccupations livresques de Scarlat Mavrocordat dans un manuscrit de l'Académie Roumaine», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 28 (1990) 35. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Σκαρλάτος φαίνεται να αγνοεί τη μετάφραση του Προκοπίου, καθώς μεταγλωττίζει τον τίτλο του μυθιστορήματος σε «Οδοιπορίαίς του Τηλεμάχου».
17. Πρόκειται για το ms miscell. 212, F 140 της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας, το οποίο αναφέρει η Olga Cicanci, «Médecins Grecs aux pays roumains», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 10 (1933-1994) 82.

Στέση Αθήνη

80

Άγνωστο ποίημα του Επαμεινώνδα Φραγκούδη

Η ΑΤΥΧΗΣ ΜΗΤΗΡ

Τὸν βράχον ἔκρινον βλέπετε κεῖ κάτω στὸ Θησεῖον;
 Στὲς ρίζες τοῦ ἑμερόνυκτα ἐκάθετο πλησίον
 Τὸν περασμένον Μάιον, μὲ δυὸ ξανθὰ παιδάκια,
 Μιὰ νέα δακρυσμένη,
 Οἰκτρὰ καὶ πεινασμένη,
 Καὶ τὰ ἔτρεφεν ἢ ὄρφανὴ μὲ χόρτα σὰν ἀρνάκια.
 ... Εἶχ' οὐκ ἡμέρες εἶχομεν νὰ τὴν ἰδῶμεν πλέον!
 Πλὴν χθές, τὸ γλυκοχάραγμα, ἕνας λευίτης κλαίων,
 Μὲ τὰ παιδιὰ ἐπέστρεφεν ἀπ' τὸ νεκροταφεῖον.
 Τὸ μαῦρο ξυλοκρέββατον ὅπισ' ἀκολουθοῦσε,
 Καὶ ἕνας ξύλινος σταυρός, μιὰ κίτρινη λαμπάδα.
 Οἱ θρῆνοι τῶν παιδίων
 Ἐκίνοιν εἰς συμπάθειαν κι αὐτὴν τὴν πεδιάδαν.
 Ὁ ἱερεὺς τὰ ἤαδευε καὶ τὰ γλυκοφιλοῦσε,
 Κι αὐτὰ μὲ τὰ χεράκια τοὺς τὰ χεῖλη τ' ἐκτυποῦσαν,
 Καὶ κλαίοντ' ἀδιάκοπα τὴν μάναν ἐζητοῦσαν.
 Ἡ μάνα των, ὦ συμφορὰ! ἦτο νεκρὴ στὸ χῶμα,
 Κι αὐτὰ... «λολό, λολό, Μανά»... ἐφώναζαν ἀκόμα...

Κύπρω, κατ' Ἀπρίλιον 1842 Ἐπαμεινώνδας Ἰωάννου

Κατὰ τὴ δημοσίευσιν τοῦ ποιήματος «Ἡ ατυχῆς μήτηρ» προτάσσεται τὸ παρακάτω σημεῖωμα: «Ἐν ποιημάτιον ἀνέκδοτον μᾶς πέμπεται ἐκ Κύπρου. Τὸ καταχωρίζομεν εὐχαρίστως καὶ διὰ τὴν ἀφέλειάν του, ἧτις εἶναι

ὁ ἐλάχιστος ἔπαινος» (Ἐφημερίς τῆς Σμύρνης, 22 Ἰουλ. 1849). Ενδεχομένως γράφτηκε τον Απρίλιο του 1849 (καὶ ὄχι του 1842)· το 1849 ο Φραγκούδης βρίσκεται στην Κύπρο, ἐνῶ το 1842, ἔφηβος ἀκόμη, φοιτᾷ στο Λύκειο τῆς Κέρκυρας. Το ποίημα αὐτὸ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ υπόλοιπα (πολύ μεμονωμένα) ποιητικὰ κείμενα του Επ. Φραγκούδη, τὰ ὁποῖα εἶναι γραμμένα σε λόγια καθαρεύουσα· εἶναι γραμμένο σε ἀπλουστευμένη γλῶσσα με ἐυδιάκριτες ἀπηχῆσεις ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Εἶναι τὸ πρῶτο καὶ μοναδικό, ὅσο γνωρίζω, ἐπώνυμο ποίημά του σε δημῶδη γλῶσσα (ὁ Φραγκούδης συνηθίζει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ νὰ υπογράφει τὰ κείμενά του ὡς Επαμεινώνδας Ἰωάννου). Ὁ ἴδιος εἶναι ὀπαδὸς τῆς «καλῆς γλώσσας», δηλαδὴ τῆς καθαρεύουσας, καὶ μόνο τὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ θεωρεῖ ἀξία λόγου ἀπὸ τὰ ποιήματα που γράφονται στὴ «χυδαία» γλῶσσα τοῦ λαοῦ (Θελξινὸν 23, Ἰούν. 1857, σ. 527). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐπηηρεασμένος ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Σολωμοῦ, ἀναγνωρίζει ἀπὸ νωρὴς τὴ σημασία τῆς δημοτικῆς ποίησης καὶ ἐνσωματώνει στο νεανικὸ μυθιστόρημά του Ὁ Θέρσανδρος (1847) δείγματα ἀπὸ κυπριακὰ δημοτικὰ τραγούδια, ἀπὸ αὐτὰ που κατέγραψε γιὰ χάρι τοῦ Σολωμοῦ. Ταίριαστός με τὸν χαρακτήρα τοῦ κειμένου εἶναι καὶ ὁ ἱαμβικὸς δεκαπεντασύλλαβος στίχος, ὁ ὁποῖος σε τρεῖς περιπτώσεις περιορίζεται στο δεύτερο ἡμιστίχιό του (δηλαδὴ εἶναι ἐπτασύλλαβος). Το κείμενο αὐτὸ ἴσως ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ ἀνυπόγραφα καὶ ἀταύτιστα ποιήματα τοῦ περιοδικοῦ του, που εἶναι γραμμένα σε δημῶδη γλῶσσα («Ἐπιθυμία», Θελξινὸν 16, Νοέμβρ. 1856, σ. 191), μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Φραγκούδη, ἐφόσον βέβαια ἐξακριβωθεῖ ὅτι δὲν ἀνήκει σε ἄλλον.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Χαρίλαος Δημόπουλος, «Τῆς πατρίδος μου ἡ τύχη»

Μόλις τὰ τελευταία χρόνια ὁ Παν. Μουλλάς, ἐξακρίβωσε ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ πεζογραφήματος *Ἡ στρατιωτικὴ ζωὴ ἐν Ἑλλάδι* (Βράιλα 1870-1871) δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Χαρίλαο Δημόπουλο, που ἐμφανίζοταν ὡς ἐκδότης τοῦ βιβλίου.¹ Στὴ δίγλωσση, ἐλληνορουμανικὴ ἐφημερίδα *Ὁ Θεατῆς / Spectatorulu* (1860-1862) τοῦ Βουκουρεστίου, που βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ακαδημίας, ἔχω ἐντοπίσει δυο συνεργασίες με τὴν υπογραφή τοῦ Χαρίλαου Δημόπουλου: Πρῶτα δημοσιεύεται σε τρεῖς συνέχειες, στα φύλλα 55-57 (23 Σεπτ. ἕως 17 Νοεμβρ. 1861) «διατριβὴ» γύρω ἀπὸ τὶς ἐλληνο-ρουμανικὲς σχέσεις, που συνοδεύεται με ἐπιστολὴ τοῦ συγγραφέα. Ἐξὶ ἐβδομάδες ἀργότερα (1 Ἰαν. 1862) ἐμφανίζεται τὸ παρακάτω ἔμμετρο ποίημα:

ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΜΟΥ Η ΤΥΧΗ

Ἐφυγες ἢ χθὲς καὶ φεύγεις, καὶ ἐπέρασεν ὁ χρόνος
Ἦλθεν ἄλλη καὶ μὲ ταύτην ἔφθασε καὶ νέος χρόνος·
Εἶθε νὰ μὴ εἶναι μόνος!

Πλὴν πικρὸν παρῆλθεν ἔτος, ὡς καὶ τ' ἄλλα ἐν δουλείᾳ
Λυπηρὸν πολὺ τῷ ὄντι, Ἑλληγες οἱ ἐν Βλαχία,

Νὰ τρυφῶμεν ἐν ἀργία.

Τῆς πατρίδος μας τὸ χῶμα αἶμα στάζει, αἶμ' ἀχνίζει,
Καὶ τὴν μάχαιραν ὁ Τοῦρκος κάθ' ἡμέραν ἀκονίζει,

Καὶ φαρμάκι μᾶς ποτίζει.

Θεσσαλοὶ καὶ Μακεδόνες καὶ γενναῖοι Ἑπειρῶται,
Ἡ πατρίς ἡμῶν στενάζει, μέγα πένθος, πατριῶται·

Δότε προσοχὴν! ὦ! δότε.

Αἱ ὠραῖαι αἱ κοιλάδες τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῆς Οἴσσης,
Τῶν ποιητικῶν ὀρέων, ἀντηχοῦσιν ἐκ τῆς λύσσης

Τῶν τυράννων. Τρέμ' ἡ φύσις!

Πέραν κοπετοὶ καὶ θρηνοὶ, ἀτιμί' ἐδῶ στρεβλώσεις

Καὶ ἀνήκουστοι κακώσεις.

Δυστυχῆς πατρίς, τί ἦσο, καὶ τί ἔγινες πλὴν τώρα!

Καὶ αὐταὶ αἱ πέτραι κλαίουσι. Ἄρα γε δὲν ἦλθ' ἡ ὦρα

Ἐλευθέρα νὰ ᾿σαι χώρα;

Ἐδῶ πέρα εἰς τὸν Ἰστρον ἴδε πόσα τέκνα ἔχεις·

Ἀναριθμητὰ τῷ ὄντι. Πλὴν πατρίς ἦτις μὲ θέλγεις,

Τίποτε μὴν περιμένῃς.

Πῶς ἐσβέσθησαν, μοὶ λέγεις, ἱεροῦ πυρὸς σπινθῆρες;

Ναί, πατρίς μου, ναὶ φιλτάτη, εἶναι πάντα χρυσοθῆρες

Καὶ τῆς Ἡβης οἱ κλητῆρες.

* * *

– Εἰς τῆς πατρίδος τὰ ἡμερὰ δάση ὁ Τοῦρκος μᾶς σφάζει.

Τῶν ἀδελφῶν μας τὸ αἶμα ἀχνίζον ἐκδίχησιν κράζει.

– Πόσα ἔχει τὸ φλωρί;

– Εἰς τὴν αἰσχρὰν καὶ ἀγρίαν τοῦ Τοῦρκου ὑπέικουσαν βίαν,

Αἱ ἀδελφαὶ μας θρηνοῦν καὶ κραυγάζουσι αἰσχρὰν ἀτιμίαν,

– Ποῦ ἡ Ἡβη ἡ καλή;

– Τὰς ἱεράς ἐκκλησίας οἱ Τοῦρκοι ληστεύουσι, σιλοῦσιν·

Οἱ ἀσεβεῖς καὶ κακοῦργοι εἰς ἄβατα μέρη πατοῦσιν.

– Τί νὰ κάμω τὸ φλωρί;

– Ἀπὸ τὸ στόμα τ' ἀθῶον τῶν τέκνων μας ἄρτον ἀρπάζουσι,

Καὶ ἂν φωνάξῃ ἡ κλαύση κανὲν ἐν τῷ ἄμα τὸ σφάζουσι.

– Τί νὰ κάμω τὸ φλωρί;

Δόξαν θέλω ν' ἀκουσθῶ,

Ὅλον τοῦτο προσπαθῶ.

* * *

Δόξαν ὅταν θέλῃς, ἄνερ, ὅταν θέλῃς ν' ἀκουσθῆς

Μίαν πυραμίδα κτίσε, καὶ εἰς ταύτην ἂν ταφῆς,

Ἴσως τότε δὲν σηφθῆς.

Πλὴν ἂν ἔχῃς σὺ καρδίαν, ἂν δὲν εἶσαι ἀπαθῆς,

Ἴδε ποίας ὑποφέρει τυραννίας ἡ πατρίς·

Εἶπε δὲ ἂν συμπαθῆς.

Τότε τότε τῆς πατρίδος θ' ἀποσβέσουσι τὰ δεινά,

Καὶ ἀκτινοβόλος λάμψις, ἀνεκκλήτος χαρὰ

Θ' ἀναλάμψῃ καθαρὰ.

Λίθινον καρδίαν ἔχων, ἂν πατρίδα δὲν πονῆς,

καὶ τοῦ κεραυνοῦ τῆς δίκης ἂν θαρρῆς ν' ἀπαλλαγῆς.
Πόσον ἄδικα φρονεῖς!

Το πατριωτικὸ αὐτὸ στιχοῦργημα, γραμμένο ἀπὸ ἕναν εκπατρισμένο λόγιο τῆς διασποράς στα χρόνια τοῦ ἐλληνικοῦ ρομαντισμοῦ, συγκεντρώνει τυπικὰ στοιχεῖα τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς τῆς περιόδου αὐτῆς καὶ πάντως δὲν ξεχωρίζει ποιοτικά, θεματικά ἢ τεχνοτροπικά ἀπὸ ἀνάλογα στιχοῦργήματα τῆς εποχῆς: αὐτρωτισμός, πατριδολατρία, ἐξηρμένος εθνισμός, ἐθνικὰ στερεότυπα γιὰ τὸν τούρκο κατακτητὴ, δῖψα γιὰ ἐλευθερία, ἀντιπαράθεση τοῦ ἐνδοξοῦ παρελθόντος στο ἀδόξο παρόν, υψηλὸς τόνος καὶ πλούσιες ἢ ἠχηρὲς ρίμες εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τοῦ κειμένου. Ἀν θελήσουμε νὰ ἀναζητήσουμε στο κείμενο αὐτὸ κάτι ἀπὸ τὸ σπινθηροβόλο, σατιρικὸ πνεῦμα τοῦ συγγραφέα τῆς *Στρατιωτικῆς ζωῆς ἐν Ἑλλάδι*, θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ τὸ ἐντοπίσουμε στὴν κριτικὴ πὺρ ἀσκεί ο στιχοπλόκος στὴν (πολιτικὴ-στρατιωτικὴ) ἀπραξία τῶν Ἑλλήνων τῆς Βλαχίας («Λυπηρὸν πολὺ τῷ ὄντι, Ἑλληγες οἱ ἐν Βλαχία, / Νὰ τρουφῶμεν ἐν ἀργία») καὶ στὴ μέριμνά τους νὰ ἀποκατασταθοῦν οικονομικά («Πόσα ἔχει τὸ φλωρί;») ἢ, ἀκόμα περισσότερο, στοὺς εἰρωνικούς - σατιρικούς στίχους μὲ τοὺς ὁποίους ο ὁμιλητὴς τοῦ κειμένου ἀπαντᾷ στὸν συμπατριώτη τοῦ ποῦ θέλει νὰ ἀποκτήσει δόξα, ἀλλὰ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴ σκλαβωμένη πατρίδα του: «Δόξαν ὅταν θέλῃς, ἄνερ, ὅταν θέλῃς ν' ἀκουσθῆς / Μίαν πυραμίδα κτίσε, καὶ εἰς ταύτην ἂν ταφῆς, / Ἴσως τότε δὲν σηφθῆς».

Ὁ Δημόπουλος χειρίζεται μὲ ἀρκετὴ δεξιότητα τὸν στίχο: στὴν πρώτη καὶ στὴν τρίτη ἐνότητα τοῦ κειμένου κάθε στίχος ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ οχτασύλλαβους παροξύτονους τροχαϊκοῦ ρυθμοῦ (δηλαδὴ πρόκειται γιὰ πλαστὸ τροχαϊκὸ δεκαεξασύλλαβο), ἐκτός ἀν τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο εἶναι ἐφτασύλλαβος οξύτονος, ὁπότε σχηματίζεται δεκαπεντασύλλαβος. Ἐπίσης, σὲ ἀρκετές περιπτώσεις ἐμφανίζεται ὁ τροχαϊκὸς οχτασύλλαβος παροξύτονος ἢ ἀκόμα καὶ ὁ τροχαϊκὸς ἐφτασύλλαβος οξύτονος. Ἐξάλλου, στὴ μεσαία ἐνότητα τοῦ ποιήματος ὁ στίχος διαφοροποιεῖται σὲ δακτυλικὸ ἐξάμετρο (δεκαεφτασύλλαβος), ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ ἐδῶ οἱ τροχαϊκοὶ ἐφτασύλλαβοι οξύτονοι.

Δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω ἀν τὸ ποίημα αὐτὸ ἔχει περιληφθεῖ σὲ κάποιον ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Δημόπουλου ἢ ἀν ἔχει ἐντοπιστεῖ καὶ σχολιαστεῖ ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐρευνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Παν. Μουλλάς, «Ἐνας γνωστὸς ἀγνωστος: Ὁ συγγραφέας τῆς *Στρατιωτικῆς ζωῆς ἐν Ἑλλάδι*», *Γράμματα καὶ Τέχνες* 76 (Ἰαν.-Μάρτ. 1996) 1-4 καὶ στὸν τόμο Νάσος Βαγενάς (ἐπιμ.), *Ἀπὸ τὸν Λέανδρον στὸν Λουκὴ Λάρα. Μελέτες γιὰ τὴν πεζογραφία τῆς περιόδου 1830-1880*, Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 1997, σσ. 269-277.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Η πρώτη και δεύτερη έκδοση του βιβλίου του Ιερώνυμου Μυριανθέα *Περί των αρχαίων Κυπρίων*

Ο λόγιος αρχιμανδρίτης Ιερώνυμος Μυριανθέας (Καμινάρια 1838 - Γενεύη 1898) υπήρξε ένας από τους πλέον μορφωμένους Κυπρίους του 19ου αιώνα. Με λαμπρές σπουδές στις Θεολογικές Σχολές του Σταυρού Ιεροσολύμων (1855-1859) και του Πανεπιστημίου Αθηνών (1862-1864), καθώς και στα Πανεπιστήμια του Στρασβούργου, της Χαϊδελβέργης και της Βόννης (1864-1867) και με μοναδική για την εποχή γνώση ξένων γλωσσών – εκτός από ελληνικά μιλούσε αραβικά, γερμανικά, γαλλικά, αγγλικά, εβραϊκά ίσως και τουρκικά – ο Ιερώνυμος προσέφερε σημαντικές υπηρεσίες στην ελληνική παιδεία: διητέλεσε καθηγητής (1860-1862 και 1867-1872) και ακολούθως διευθυντής της Θεολογικής Σχολής του Σταυρού (1872-1874), διδάσκαλος στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας του Λονδίνου, όπου διητέλεσε ιερατικώς προϊστάμενος από το 1874 έως το 1886, εξέδωσε σε αυτοτελείς τόμους αρκετά συγγράμματα και δημοσίευσε σε διάφορα έντυπα μελέτες για ένα ευρύ φάσμα θεμάτων.¹ Ας σημειωθεί, ότι ο κύριος αρχιμανδρίτης ήταν ευρύτατα γνωστός για την εθνική, πνευματική, εκπαιδευτική και συγγραφική του δράση, γεγονός που συνέτεινε ώστε να προταθεί ή και να εκλεγεί κατά καιρούς σε αρχιερατικούς θρόνους, που, όμως, πάντοτε απειποιείτο για διάφορους λόγους. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι τα έτη 1868, 1871, 1881, 1883 και 1891 προτάθηκε για τους μητροπολιτικούς θρόνους Κιτίου, Κυρηναίας, Κερκύρας, Πατρών και τον πατριαρχικό θρόνο Αντιοχείας αντιστοίχως, υποψηφιότητες που όμως απέρριψε, όπως έπραξε και τα έτη 1880 και 1887, που εξελέγη μητροπολίτης Κυρηναίας την πρώτη φορά και Κιτίου τη δεύτερη.²

Ανάμεσα στα έργα του Ιερώνυμου περιλαμβάνεται και το σύγγραμμα *Περί των αρχαίων Κυπρίων*, που εξέδωσε το 1868 στην Αθήνα και επανατύπωσε στην ίδια πόλη το αμέσως επόμενο έτος.³ Η πρώτη έκδοση αποτελείται από 121 σελίδες. Οι πρώτες 26 περιλαμβάνουν τη σελίδα τίτλου, μία σελίδα με την αφιέρωση του βιβλίου στον ευεργέτη του κύπριο μητροπολίτη Πέτρας (1846-1967) Μελέτιο Ματτέο,⁴ δύο κενές και 22 σελίδες με τον πρόλογο. Ακολουθούν 90 σελίδες με το κυρίως κείμενο και πέντε με τα ονόματα των συνδρομητών από την Κύπρο (190), την Κωνσταντινούπολη (12), τα Ιεροσόλυμα (17) και την Αλεξάνδρεια (38).

Σε αντίθεση με την πρώτη έκδοση, αυτή του 1869 αποτελείται από 89 σελίδες (μία σελίδα τίτλου, μία σελίδα με την αφιέρωση, δύο κενές, 77 το κυρίως κείμενο, που είναι το ίδιο ακριβώς με αυτό της πρώτης έκδοσης, με διαφορετική όμως σελίδωση, τέσσερις ο κατάλογος των συνδρομητών και τρεις σελίδες με διορθώσεις και προσθήκες). Ο πρόλογος αφαιρέθηκε και στον κατάλογο των συνδρομητών προστέθηκαν νέα άτομα: ένας για τα Ιεροσόλυμα, 26 για την Αλεξάνδρεια, καθώς και 19 για το Κάιρο και 8 για τη Βηρυτό, πόλεις που απουσίαζαν από την πρώτη έκδοση. Επίσης, στον ίδιο κατάλογο, πιθανόν από τυπογραφική αβλεψία, παρελείφθηκαν δύο κύπριοι συνδρομητές της επαρχίας Πάφου.

Στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής Κύπρου σώζεται αντίγραφο απάντησης

του αρχιεπισκόπου Κύπρου (1865-1900) Σωφρόνιου προς τον Θεοχάρη Μιτσή (†1917), ημερομηνίας 4 Φεβρουαρίου 1869, καθώς και δύο επιστολές, με ημερομηνίες 14 Φεβρουαρίου και 15 Μαρτίου 1869, του Ιερώνυμου Μυριανθέα προς τον κύπριο αρχιεπίσκοπο, που διαφωτίζουν εν μέρει το ζήτημα της έκδοσης και επανέκδοσης του βιβλίου.⁵ Από την επιστολή του Σωφρόνιου προς τον Μιτσή πληροφορούμαστε ότι ο τελευταίος είχε ενημερώσει λίγες μέρες προηγουμένως τον πρώτο για την κατάσχεση από τις τοπικές αρχές του βιβλίου του Ιερώνυμου, λόγω κάποιων αποσπασμάτων του προλόγου, που κρίθηκαν ως επιλήψιμα για τη διακυβέρνηση του τόπου.⁶

Πολύ πιο κατατοπιστικά για το θέμα είναι όσα γράφει ο Ιερώνυμος στον Σωφρόνιο στην επιστολή του, ημερομηνίας 14 Φεβρουαρίου 1869, όπου σημειώνει ότι ο Γεώργιος Τελεβάντος⁷ τον είχε πληροφορήσει πως το «πονημάτιόν του» είχε κατασχεθεί, λόγω μερικών αναφορών στον πρόλογο και πως «όφειλε να στείλει άλλα φυλλάδια διά τους συνδρομητάς της Κύπρου, άνευ του προλόγου». Διερωτάτο δε ποιες ήταν αυτές οι αναφορές που δεν άρεσαν στους λογοκριτές, αφού δεν καταφερόταν εναντίον της Οθωμανικής διακυβέρνησης, αλλά περιέγραφε τη δυστυχία του τόπου, την άσχημη κατάσταση της οικονομίας και του εμπορίου και την αμάθεια του λαού, θέματα που, όπως σημείωνε, περιέχοντο και στα τουρκικά σχολικά βιβλία. Ο Ιερώνυμος σημείωνε επίσης, ότι σε παρόμοιες περιπτώσεις, οι υπεύθυνοι της λογοκρισίας στην Κωνσταντινούπολη απλώς έσβηναν τις επίμαχες φράσεις ή λέξεις και επέτρεπαν την κυκλοφορία του βιβλίου, και μόνο σε περιπτώσεις πολιτικών συγγραμμάτων ή εφημερίδων προχωρούσαν σε κατάσχεση. Όπως ανέφερε, τα όσα έγραφε δεν διέφεραν από παρόμοιες αναφορές, που εντοπίζονταν σε συγκεκριμένες σελίδες των βιβλίων του αρχιμανδρίτη Κυπριανού και του Αθανάσιου Σακελλάριου και τα οποία κυκλοφορούσαν ελεύθερα στην οθωμανική αυτοκρατορία: Ο μεν Κυπριανός αποκαλούσε την οθωμανική θρησκεία «άθεσμο» και το γένος των Τούρκων «βάρβαρο», ενώ καυτηρίαζε με οξύτατους χαρακτηρισμούς την απάνθρωπη στάση του Λαλά Μουσταφά έναντι του Βραγαδίνου και των άλλων αιχμαλώτων, τους οποίους εκτέλεσε μετά από φρικτά βασανιστήρια, κατά την κατάκτηση της Αμμοχώστου το 1571.⁸ Ο δε Σακελλάριος σημείωνε ότι η Κύπρος «διοικείται βαρβάρως» από τους Οθωμανούς με αποτέλεσμα η οικονομία της να παρουσιάζει θλιβερή εικόνα, εξαιτίας της αδιαφορίας των κρατούντων να λάβουν κάποια στοιχειώδη πρόνοια υπέρ των κατοίκων.⁹

Τέλος, ο αγιοταφίτης κληρικός παρακαλούσε τον Σωφρόνιο να μεσολαβήσει στον διοικητή της Κύπρου και να ζητήσει το κατασχεθέν κιβώτιο με τα βιβλία, το οποίο να παρέδιδε στη συνέχεια στον Θεοχάρη Μιτσή για να διανεμίει τα αντίτυπα στους συνδρομητές. Εισηγείτο δε να σβηστούν οι γραμμές εκείνες του προλόγου, που προκάλεσαν το πρόβλημα, ενώπιον του Οθωμανού αξιωματούχου και του κύπριου αρχιεπισκόπου.¹⁰

Ένα μήνα αργότερα, ο Ιερώνυμος έστειλε και δεύτερη επιστολή στον Σωφρόνιο, ημερομηνίας 15 Μαρτίου 1869, όπου σημείωνε ότι έλαβε την απάντησή του, της 3ης Μαρτίου του ίδιου έτους, και πληροφορήθηκε τα σχετικά με την καταστροφή του κιβωτίου με τα βιβλία από τις αρχές, γε-

γονός που έθετε τέρμα στις προσπάθειές του να το ανακτήσει.¹¹ Είναι αξιοσημείωτο, ότι σε μεταγενέστερα κείμενα αναφέρεται, ότι ο αριθμός των καταστραφέντων αντιτύπων ανερχόταν σε 460, κάτι που, όμως, δεν σημειώνεται στις πηγές που έχουμε υπόψη μας.¹² Επίσης, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι οι οθωμανικές αρχές δεν άσκησαν οποιαδήποτε δίωξη εναντίον του κύριου αρχιμανδρίτη και το ζήτημα έκλεισε με την καταστροφή των βιβλίων, παρά το γεγονός ότι ο τελευταίος ήταν υπήκοος της αυτοκρατορίας και διέμενε σε οθωμανικό έδαφος, όπως ήταν η Παλαιστίνη.

Μετά την εξέλιξη αυτή, μη έχοντας πλέον άλλη επιλογή ο Ιερώνυμος, αφού αφαίρεσε τον πρόλογο, προχώρησε στην επανέκδοση του βιβλίου του, ώστε να διαμοιραστεί στους συνδρομητές και να είναι συνεπής απέναντί τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το συγγραφικό έργο του Ιερώνυμου επανεκδόθηκε πριν μερικά χρόνια σε ογκώδη τόμο από το Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου. Βλ. Μακάριου Τηλλυρίδη, *Έργα και Ημέραι Ιερωνύμου Μυριανθέως*, Λευκωσία 1998.

2. Για τη ζωή του βλ. Αριστείδη Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2005, σ. 135, όπου και βιβλιογραφία με τις διάφορες επί μέρους πληροφορίες για τη ζωή του.

3. Ο πλήρης τίτλος των δύο εκδόσεων είναι: Ιερωνύμου Μυριανθέως, Διδάκτορος της Φιλοσοφίας και Καθηγητού της Θεολογίας εν τη Θεολογική Σχολή του Πατριαρχικού Θρόνου των Ιεροσολύμων, *Περί των αρχαίων Κυπρίων*, εν Αθήναις, Τύποις Σ. Οικονόμου και Α. Μπλιάδου, 1868 και Ιερωνύμου Μυριανθέως, Διδάκτορος της Φιλοσοφίας και Καθηγητού της Θεολογίας εν τη Θεολογική Σχολή του Πατριαρχικού Θρόνου των Ιεροσολύμων, *Περί των αρχαίων Κυπρίων*, έκδοσις δευτέρα, εν Αθήναις, Τυπογραφείο Α. Κτενά και Σ. Οικονόμου, 1869.

4. Ο Μελέτιος καταγόταν από το γειτονικό στα Καμινάρια χωριό Λεμύθου. Για τη ζωή του βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, *Κυκκώτικα Μελετήματα*, τ. Α', Λευκωσία 1997, σ. 79-105.

5. Ο Σωφρόνιος καταγόταν από τον Πρόδρομο και το Φοινί, χωριά επίσης της περιοχής του Τροόδου, όπως τα Καμινάρια και η Λεμύθου. Για τη ζωή του βλ. Αριστείδη Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων*, ό.π., σ. 419-420, όπου και βιβλιογραφία. Ο Μιτσής καταγόταν από τη Λεμύθου. Βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, *Η Εμπορική Σχολή Μιτσή Λεμύθου (1912-2004)*, Λευκωσία 2005, σ. 18-21.

6. Για το αντίγραφο της επιστολής αυτής βλ. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Κώδιξ υποθέσεων Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου 48B', σ. 218. Τόσο το έγγραφο αυτό, όσο και πολλά άλλα που σχετίζονται με τον Ιερώνυμο Μυριανθέα και διαφυλάχθηκαν σε διάφορα Αρχεία, προτιθέμεθα να περιλάβουμε σε εκτενή βιογραφία του κύριου αρχιμανδρίτη, που ελπίζουμε να κυκλοφορήσει στο προσεχές μέλλον.

7. Για τον Τελεβάντο δεν έχουμε υπόψη μας βιογραφικά στοιχεία, εκτός από το ότι ήταν κάτοικος Λάρνακας και είχε διοριστεί το 1862 αντιπρόσωπος του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων στην Κύπρο. Βλ. Θεοχάρη Σταυρίδη, *Πατριαρχείο Ιεροσολύμων και Κύπρος* (υπό έκδοση).

8. Αρχιμανδρίτη Κυπριανού, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου ερανισθείσα εκ διαφόρων ιστορικών και συντεθείσα απλή φράσει*, Ενετία 1788, σ. 298-299.

9. Αθανάσιου Σακελλάριου, *Τα Κυπριακά, ήτοι πραγματεία περί γεωγραφίας, αρχαιολογίας, στατιστικής, ιστορίας, μυθολογίας και διαλέκτου της Κύπρου*, τ. Α', Αθήναι 1855, σ. ζ'.

10. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Βιβλίον ΚΑ'. Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου. *Ιδιαίτερα (1854-1900). Βίος και Πολιτεία*, αρ. 55.

11. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Βιβλίον ΚΑ'. Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου. *Ιδιαίτερα (1854-1900). Βίος και Πολιτεία*, αρ. 56. Από ό,τι έχουμε υπόψη μας, δεν έχει διασωθεί η επιστολή του Σωφρόνιου προς τον Ιερώνυμο, ή κάποιο αντίγραφό της.

12. Ενδεικτικά βλ. Andreas Tillyrides, «Hieronymos Myriantheus (1838-1898)», *Texts and Studies* 2 (1983) 132.

Κωστής Κοκκινόφτας

«Επαίχθη ο κόσμος...»

Ο κερκυραίος ποιητής και λόγιος Γεώργιος Μαρτινέλης (1836-1896) ήταν γνωστός στο ευρύ ελληνικό κοινό από τα λίγα, τρυφερά και γενικά ανώδυνα, ποιημάτιά του που είχαν δημοσιευτεί σε περιοδικά των Αθηνών (και όχι της Κέρκυρας), όπως η *Εβδομάς*, η *Εστία* των Γ. Δροσίνη και Ν. Πολίτη, η *Διάπλασις των Παιδών*. Γνωστότερος έγινε από την ανθολόγηση ποιημάτων του, επίσης, για δυσανάλογα μεγάλο, ομολογουμένως, διάστημα στα σχολικά ανθολόγια υπό τις διάφορες κατά καιρούς ονομασίες τους.

Το μέγιστο μέρος του ποιητικού έργου του, που παραμένει ακόμη ανέκδοτο και θα δει σύντομα το φως της δημοσιότητας, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, και γιατί ξεφεύγει από το πλαίσιο της Επτανησιακής Σχολής και γιατί αμφισβητεί, εν μέρει τουλάχιστον, τη σολωμική αυθεντία, κυρίως όμως γιατί αποτελεί -ποσοτικά τουλάχιστον- έργο που δεν θυμίζει τόσο τη Σχολή της Κέρκυρας, όσο τη Β' Αθηναϊκή Σχολή, και ως προς τη γλώσσα και το ύφος και το ήθος.

Το ενδιαφέρον αυτό τονώνεται από τον πολιτικό χαρακτήρα που έχουν πολλά από τα ποιήματά του, το περιεχόμενο των οποίων είναι συνήθως καταγγελλτικό και απότοκο οργής ή επαναστατικό, σχετικό με τον πολιτικό ριζοσπαστισμό του ποιητή, μια και την αφορμή για τη σύνθεση των ποιημάτων του την δίνουν διάφορα κρίσιμα για την Ελλάδα ή και την Ευρώπη γεγονότα. Το ποίημά του «Κύπρος», που ανήκει στην ανέκδοτη συλλογή «Λυρικά Β'» και το παραθέτουμε στη συνέχεια, εντάσσεται στα κείμενα αυτά και εκφράζει την αγανάκτησή του για το κλίμα της αγγλοκρατίας στην Κύπρο.

Προφανώς ανήκει στα μετά το 1878 χρόνια, εφόσον το έτος εκείνο και ενώ βρίσκονταν σε εξέλιξη οι εργασίες του Συνεδρίου του Βερολίνου, έπειτα από μυστική συμφωνία και συνθήκη ανάμεσα στην Αγγλία και την Τουρκία (που συνομολογήθηκε στην Κωνσταντινούπολη), παραχωρήθηκε η Κύπρος (η κατοχή και η διοίκησή της) στους Βρετανούς οι οποίοι και την προσάρτησαν αργότερα, στα 1914, στην αυτοκρατορία τους.

Η έμπνευση και η ευαισθησία του Γ. Μαρτινέλη σχετίζεται στην προκειμένη περίπτωση με την πρόσφατη εμπειρία της αγγλοκρατίας στα Επτάνησα. Συγκεκριμένα, ο ίδιος είχε υποστεί διωγμό και κινδύνευσε από το καθεστώς της Προστασίας, επειδή είχε ενταχθεί δυναμικά στο πολιτικό κίνημα του Ριζοσπαστισμού. Ήταν, επομένως, από τους δυναμικούς ενωτικούς, γεγονός που εμπεριέχει τον ηθικό και πολιτικό σπινθήρα του εν λόγω ποιήματος, επειδή ο ποιητής λειτουργεί ομοιοπαθητικά και συνειρμικά οδηγείται στα προσωπικά του βιώματα και στις δικές του εμπειρίες, στις εξορίες στα ξερονήσια, στις καταχθόνιες μεθοδεύσεις και στις ποικίλες πρακτικές που μετέλθαν οι Άγγλοι στα Επτάνησα. Παρουσιάζει, επίσης, ενδιαφέρον το ιστορικό διακείμενό του, εφόσον καταγράφονται τρεις αλληλοδιάδοχες βρετανικές συμπεριφορές, δείγματα μιας πολιτικής που ο Γ. Μαρτινέλης την καταγράφει, οργίλος και χωρίς περιστροφές, με έναν λυρισμό τραχύ και φορτισμένο με σφοδρό πάθος, ως προδοτική, καιροσκοπική και απάνθρωπη. Τα ιστορικά στάδια που δια-

κρίνει ως παραδείγματα χαρτοπαικτικών τεχνικών κατά της ανθρωπότητας (επαίχθη ο κόσμος κι άρπαξε την Κύπρο ο προδότης) είναι η πώληση της Πάργας εκ μέρους των Βρετανών (δεν έφριξε την Πάργα να πουλήση), η περίοδος της «προστασίας» της Επτανήσου, πικρή πείρα της οποίας έχει ο ίδιος ο ποιητής (εβιάσθη τα νησιά ν' αφήση του Ιονίου) και το κεντρικό θεματικό γεγονός της καταπίεσης των Κυπρίων (στρ. 2) μετά την παραχώρηση του νησιού τους από τους Τούρκους στους Βρετανούς, γεγονός που υποστηρίζεται από τις δύο προαναφερθείσες διακειμενικές αναφορές.

Αξίζει να την επισημάνουμε, γιατί αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της ηθικής και της όλης ιδεολογίας του Γ. Μαρτινέλη, η προβολή της θείας δίκης, η οποία θα επιπέσει, σύμφωνα με τη μεσσιανική άποψη του ποιητή, πάνω στους Άγγλους, αποτέλεσμα της κατάρτας του ελληνισμού τον οποίο ο Γ. Μαρτινέλης τον συνάπτει άρρηκτα με την Ορθοδοξία (εξ ου και χριστομάχος χριστιανός ο Άγγλος). Η ιδεολογική αυτή τοποθέτηση, ελληνοχριστιανική, μεγαλοϊδεατική και σύμφυτη σε κάθε περίπτωση με τα συμβαίνοντα στον ελληνικό χώρο κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, κατατάσσει τον Γ. Μαρτινέλη στο μεταίχμιο επτανησιακής και αθηναϊκής σχολής ή, καλύτερα στους λίγους εκείνους Επτανήσιους και στους μετρημένους στα δάχτυλα, όπως ανέφερα, Κερκυραίους που είδαν την πολιτική και πολιτιστική σύνθεση του φθίνοντος 19ου αι. με το φακό της Β' Αθηναϊκής σχολής.

Αξιοπρόσεχτη είναι, επίσης, η αντίστιξη ανάμεσα στην αργυρώνητη σκοπιμότητα και το ανιδιοτελές και αφιλοχρήματο ήθος, που μας οδηγούν σε προηγούμενα καλβικά και δευτερευόντως σε σολωμικά (της πρώτης δημιουργικής περιόδου του ποιητή) παράλληλα και επιστέφουν το όλο ποίημα με την αποφθεγματική φράση: γιατί ο χρυσός την δύναμη του ελληνισμού δεν πνίγει.

Αξίζει, τέλος, να προσθέσει κανείς ότι το ίδιο σκεπτικό, υπό άλλες μορφές και τεχνικές βέβαια, διαπερνά στην εποχή μας την ποίηση δύο μειζόνων κυπρίων ποιητών, του Κ. Μόντη, κυριότατα δε του Κυρ. Χαλαμπίδη, με τη διαφορά ότι ο Γ. Μαρτινέλης διακρίνεται για τον πολιτικοποιημένο λόγο του, που του στερεί, λόγω της κυριολεξίας και ιδίως της στράτευσής του, την ποιητική ανάταση και τη διαχρονική εμβέλεια, καλύπτοντας με την επικαιρικότητα την ποιητική ουσία.

ΚΥΠΡΟΣ

Επαίχθη ο κόσμος κι άρπαξε την Κύπρο ο προδότης
ο Άγγλος, που δεν έφριξε την Πάργα να πουλήση,
ο χριστομάχος χριστιανός, του απίστου ο συνωμότης,
που την πολύπαθη φυλή γυρεύει ν' αφάνιση.

Ξευγενισμένος δήμιος ο άγγλος στρατιώτης,
τολμάει τ' ανθρώπου την πνοή 'ς την Κύπρο να εμποδίση
και σφίγγοντας την άλυσσο, που θλίβει τον λαϊμό της,
άλλο δεν έχει επάγγελμα 'ς τον Τούρκο να φβονήση.

Αλλά κ' εκείθε μ' εντροπή θάλθη καιρός να φύγη,
καθώς εβιάσθη τα νησιά ν' αφήση του Ιονίου,
γιατί ο χρυσός την δύναμη του ελλητισμού δεν πνίγει.

Θα φύγη κ' αισθανόμενος την φονική τρομάρα
όταν τον εύρη ο κεραυνός της δίκης του Κυρίου,
θα ενθυμηθή την άσπονδη του ελλητισμού κατάρα.

Θεοδόσης Πυλαρινός

Ανέκδοτοι στίχοι του Βασίλη Μιχαηλίδη

Στο άρθρο του «Ο λυρικός κι αισθηματικός Μιχαηλίδης» (εφ. *Πρωινή*, Λευκωσία, 3 Σεπτ. 1933) ο Αντ. Ιντιάνος παραθέτει ανάμεσα σ' άλλα και ένα άτιτλο ποίημα που δεν περιλαμβάνεται στις γνωστές εκδόσεις του έργου του. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, το μάλλον νεανικό και πρωτόλειο αυτό ποίημα ο Μιχαηλίδης το χάρισε προς το τέλος της ζωής του «στην κ. Στυλιανή Πισίρη, τη διευθύντρια του Φτωχοκομείου της Λεμεσού», μαζί με δική του αγιογραφία της Παναγίας, «αντιγραφή μιας εικόνας του Ραφαήλου». Το κείμενο αυτό έχει ορισμένες αναλογίες ως προς την εικονοπλασία με το «Προ της εικόνας της» (1892), αλλά ενδέχεται να είναι αρκετά προγενέστερο, αφού έχει πιο έντονες καταβολές από την ποιητική του ρομαντισμού. Ο ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος στίχος «σπάζει» στα δυο ημιστίχιά του, δηλαδή σε οχτασύλλαβους και εφτασύλλαβους:

Κόσμε σκληρέ μ' εχόρτασες
αρκεί να ζήσω πλέον
Εις σε τον μαύρον πόνον μου
ας κλαύσω τελευταίον.
Αχ! τότε μόνον την ζωήν
κι εγώ επιθυμούσα,
οπότεν έζη τρυφερώς
εκείνη π' αγαπούσα.
Που όλος ο κόσμος ήτανε
για μένα η ζωή της.
Αχ! ήτο κόρη νεαρά
ως άγγελος ωραία
Κόρη που την εξήλευσε
στο κάλλος κάθε νέα.
Το πρόσωπόν της έστεφε
ωχρότης, πλην γλυκεία
τα χείλη της ως ερυθρά

εφαίνοντο ταινία!
Τα μάτια και τα φρύδια της
περήφανα πλασμένα
χέρι ζωγράφου ενόμιζες
πως τα έχει καμωμένα.
Στ' ανάστημα ενόμιζες
πως βλέπεις αμαζόνα,
σα να ήτανε ζωγραφιστή
του Ραφαήλ εικόνα.
Ήτο γεμάτη χάριτες
και ζηλεμένη νέα.
Απέθανε, ήτο νεκρά
κι ήτο ακόμη ωραία!
Νόμιζες πως κοιμότανε
σε κλίνη ανθοστρωμένη
νόμιζες ότι θα σου ειπεί
δεν είμ' αποθαμένη.

Ο ίδιος ο Ιντιάνος μνημονεύει και «ανέκδοτο ανάμεσα στα χειρόγραφα τραγούδι του, αφιερωμένο σε μια 'Βρετανίδα', καθώς και δυο τρία ακόμα, όπως τ' ακόλουθο π' αρχίζει:

Ήλιε που παντού εβγαίνες αργά γρήγορα κι εδώ
Γιατί έσκασε η καρδιά μου να ξυπνήσει να τα δω
Φέξε στο παράθυρό της, φέξε ήλιε μου χρυσέ
Για να βγει το πρόσωπό της, όπου λάμπει σαν εσέ.».

Προφανώς ο Β. Μιχαηλίδης, που δημοσίευσε πολύ λίγα ερωτικά ποιήματα (αφού ανέλαβε να υπηρετήσει τον ρόλο του εθνικού ποιητή), έκρινε ότι οι στίχοι αυτοί χρειάζονταν περισσότερη επεξεργασία και επομένως δεν ήταν κατάλληλοι για δημοσίευση· ή ότι ξεπεράστηκαν από την εποχή τους και από τα ώριμα ποιήματά του (λ.χ. από την «Ανεράδα»). Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο ποιητής δεν κατέστρεψε τους στίχους αυτούς, αλλά τους κρατούσε στα χαρτιά του έως τα τελευταία χρόνια της ζωής του.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Οἱ Ἐμποροὶ τῶν Ἐθνῶν

Εἶχα πάντοτε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ τίτλος τοῦ παπαδιαμαντικοῦ μυθιστορήματος κουβαλοῦσε ἕνα μέρος τοῦ σαιξπηρικοῦ τίτλου Ὁ ἔμπορος τῆς Βενετίας. Ὁ Παπαδιαμάντης, πού ἔβλεπε στή Βενετία ὅ,τι ὁ Ἕλιος στίς κοσμοπόλεις τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα, δηλαδή μίαν ἀνύπαρχτη πολιτεία – εἶναι ἐκπληκτικό ὅτι ἕνα νεαρό παιδί, ὁ Ἡλίας Παπαγιαννόπουλος, δίχως νὰ ἔχει διαβάσει τούς Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν ἢ τούς Κρητικούς γάμους τοῦ Ζαμπέλιου κατόρθωσε νὰ περιγράψει ἐναργέστατα αὐτόν τόν οὐτόπον στό βιβλίο Ἐπέκεινα τῆς ἀπουσίας –, ὁ Παπαδιαμάντης, λοιπόν, γενικεύει: ὁ Σάυλοκ δέν εἶναι ὁ μόνος ἐκεῖ, στή Βενετία, πού ἐμπορεύεται ὅπως ἐμπορεύεται, ὅλη ἡ πολιτεία εἶναι δοσμένη ἀπόλυτα στή λατρεία τοῦ ἐμπορίου τῶν ἐθνῶν.

Ὡστόσο, τό δάνειο ἀπό τόν Σαίξπηρ μοῦ φαινόταν πλάγιο. Εἶκαζα καί εἰκάζω ὅτι ἡ ἔκφραση «Ἐμποροὶ τῶν Ἐθνῶν», ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ἀναφέρεται στή Βενετία ἢ σέ ἄλλο κράτος, εἶναι κατά κάποιον τρόπο κοινός τόπος στή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα. (Ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχει καί στόν Ζαμπέλιο.) Τὴν εἰκασία μου αὐτὴ ἐνισχύει ἡ πέμπτη στροφή τοῦ ποιήματος «Ὁ Κλέφτης» τοῦ Ἀλ. Ραγκαβῆ:

Μεγάλοι ἔμποροι πωλοῦν
τά ἔθνη¹ σάν κοπάδια·
τὴν γῆν προδίδουν καί γελοῦν...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἡ πλαγιογράφηση δική μου. Βλ. πρόχειρα τό ποίημα στὴν Ἀνθολογία Νεοελληνικῆς Ποίησης (1708-1984) τοῦ Σπύρου Κοκκίνη, Βιβλιοπωλεῖο τῆς «Ἐστίας».

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Μια ανέφικτη αφηγηματική κατάσταση;
«Τα έτοιμα» και «Η ζωή» του Μιχαήλ Μητσάκη

Μια από τις σημαντικότερες προσφορές του δομισμού στο πεδίο της αφηγηματολογίας αναμφισβήτητα αποτελεί η διατύπωση της βασικής διάκρισης μεταξύ προβλημάτων φωνής και προβλημάτων προοπτικής, που μέχρι τη δεκαετία του '70 μελετήθηκαν κάτω από τον κοινό παρονομαστή "point-of-view" ή "οπτική γωνία". Στη μελέτη του *Figures III*, ο Gérard Genette υποστήριξε ότι η πρώτη σειρά προβλημάτων προκύπτει από την ερώτηση "ποιός μιλά;" και έχει σχέση με τον "αφηγητή" της ιστορίας, ενώ η δεύτερη προκύπτει από την ερώτηση "ποιός αντιλαμβάνεται;" και σχετίζεται με την "εστίαση" ή την προοπτική από την οποία τα διηγητικά γεγονότα παρουσιάζονται στον αναγνώστη.¹ Όσον αφορά την έννοια του *αφηγητή*, διακρίνει έναν "ετεροδιηγητικό" αφηγητή που δεν παίζει κανένα ρόλο στην ιστορία που αφηγείται, και έναν "ομοδιηγητικό" αφηγητή που είναι είτε ήρωας ("αυτοδιηγητικός") είτε αυτόπτης μάρτυρας του δικού του αφηγήματος ("αλλοδιηγητικός").² Η έννοια *εστίαση* αντίθετα έχει σχέση με το είδος και το βαθμό της συρρίκνωσης πεδίου που φιλτράρει ή "εστιάζει" την πληροφόρηση των διηγητικών γεγονότων. Κατά τον Genette τρεις βασικές επιλογές υπάρχουν: (α) *εστίαση μηδέν*: ο τύπος αυτός δεν προϋποθέτει κανέναν αναγκαίο περιορισμό της αφηγηματικής πληροφόρησης, ώστε ο αφηγητής είναι ελεύθερος να σχολιάζει πάνω στα γεγονότα και πρόσωπα όσο θέλει· (β) *εσωτερική εστίαση*: η αφηγηματική πληροφόρηση φιλτράρεται από τη συνείδηση ενός ή περισσότερων προσώπων· (γ) *εξωτερική εστίαση*: τα γεγονότα καταγράφονται ωςάν μέσω της οπτικής γωνίας μίας αμερόληπτης κάμερας.³

Συνδυάζοντας τους δύο τύπους αφηγητή με τους τρεις τύπους εστίασης, ο Genette, όπως και ο ολλανδός ερευνητής Jaap Lintvelt, λογικά καταλήγουν σε έξι αφηγηματικές καταστάσεις, καθεμία από τις οποίες εύκολα μπορεί να επεξηγήσει αρκετά συγκεκριμένα αφηγήματα της μακράς ιστορίας της δυτικής λογοτεχνίας. Εξαίρεση όμως στην άποψη των αφηγηματολόγων εκείνων αποτελεί ο ειδικός συνδυασμός ενός ομοδιηγητικού αφηγητή με εξωτερική εστίαση: καθώς η πραγματοποίηση της αφηγηματικής κατάστασης αυτής θεωρείται από το Lintvelt εντελώς ακατόρθωτη, ο Genette φαίνεται πιο αισιόδοξος αναγνωρίζοντας ότι ένας τέτοιος "υποθετικός" τύπος αφηγήματος πιθανώς δεν έχει ακόμα εμφανιστεί στην ιστορία της λογοτεχνίας, και δοκιμαστικά προτείνει ως πιθανό δείγμα το μυθιστόρημα *L'Étranger* του Albert Camus.⁴ Στο σύντομο αυτό άρθρο θα ήθελα να καταθέσω την υπόθεση ότι στο πεδίο της νεοελληνικής λογοτεχνίας υπάρχει ένας συγγραφέας που – ασυνείδητα – κατόρθωσε να πραγματοποιήσει τη λεγόμενη "απραγματοποίητη" αφηγηματική αυτή κατάσταση. Πρόκειται για το Μιχαήλ Μητσάκη (1863-1916), και πιο συγκεκριμένα για τις «εικόνες» του «Τα έτοιμα» και «Η ζωή», που δημοσιεύθηκαν και οι δύο το 1895.⁵

Η σχετική επιχειρηματολογία έχει ως εξής. Στις τελευταίες τρεις δεκαετίες η αρχική θεωρία της εστίασης έχει τροποποιηθεί σε μεγάλο βαθμό. Η πιο σημαντική αλλαγή έγκειται στην απόρριψη της αυστηρής ταξινόμη-

σης που χαρακτηρίζει το σύστημα του Genette: κατά το γάλλο αφηγηματολόγο κάθε ξεχωριστό αφήγημα υπάγεται σ' ένα μόνο από τους τρεις τύπους εστίασης, ενώ στοιχεία – λέξεις, φράσεις ακόμα και ολόκληρα χωρία – που δεν ταιριάζουν στο συγκεκριμένο τύπο πρέπει να θεωρηθούν ως παραβάσεις ή “παράληψεις”.⁶ Με βάση τη διαπίστωση – που κάνει επίσης ο ίδιος ο Genette – ότι μηδενική, εσωτερική και εξωτερική εστίαση δεν είναι παρά ιδανικοί τύποι που σπανιότατα πραγματοποιούνται στη καθαρή τους μορφή, άλλοι αφηγηματολόγοι πρότειναν ένα λιγότερο αυστηρό σύστημα που βασίζεται στην αρχή της βαθμιαίας μετάβασης από τον ένα τύπο εστίασης στον άλλο.⁷ Κατά συνέπεια, η τριμερής τυπολογία του Genette τροποποιείται σ' ένα σύστημα με τρεις παραμέτρους, η καθεμία των οποίων αντικατοπτρίζει τη βαθμιαία μετάβαση μεταξύ δύο συγκεκριμένων εστιακών πόλων: μηδενική - εσωτερική, μηδενική - εξωτερική ή εσωτερική - εξωτερική. Άρα, στο επίπεδο της καθαυτής κειμενικής ανάλυσης η ανανεωμένη εκδοχή της θεωρίας ακυρώνει την ιδέα ότι ολόκληρα αφηγήματα θα ανήκαν σε ένα μόνο τύπο εστίασης: αντίθετα, τονίζεται ότι το συνολικό σχέδιο της εστίασής τους είναι ασταθές ή τοποθετείται κοντά στον ένα από τους δύο πόλους μιας συγκεκριμένης παραμέτρου.⁸

Στρέφοντας την προσοχή στο έργο του Μητσάκη, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι όλα τα πεζογραφήματά του γράφτηκαν στην περίοδο της ηθογραφίας, και ότι αρκετά μπορούν να θεωρηθούν γνήσια δείγματα του ελληνικού νατουραλισμού.⁹ Ως εκ τούτου, στα αφηγήματα αυτά ο Μητσάκης αναντίρρητα δοκίμασε να πραγματοποιήσει την πασίγνωστη ζολαδική έννοια της “αμεροληψίας” ή “*désintéressement*”. Σύμφωνα με το αίτημα αυτό, ο συγγραφέας-αφηγητής πρέπει κατά το μέγιστο δυνατό να αποσυρθεί στο βάθος, δεσμεύοντας έτσι τα αφηγηματικά σχόλια (εστίαση μηδέν) και δημιουργώντας μια ιστορία που μοιάζει να ξετυλίγεται μόνη της (εσωτερική ή εξωτερική εστίαση). Μία εξέχουσα αφηγηματική τεχνική που στο πλαίσιο αυτό συχνά συναντιέται στην παράδοση του ευρωπαϊκού νατουραλισμού είναι η παρουσία εκτενών και προπάντων αληθοφανών διαλόγων.

Αν και η συντριπτική πλειονότητα των νατουραλιστικών κειμένων – τόσο στην ευρωπαϊκή όσο και στην ελληνική λογοτεχνία – εκδηλώνουν έναν ετεροδιηγητικό αφηγητή, στα αφηγήματα «Τα έτοιμα» και «Η ζωή» ο Μητσάκης πρωτοτύπως συνδυάζει την τεχνική του αληθοφανούς διαλόγου με έναν αφηγητή του ομοδιηγητικού τύπου, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό το εξής αφηγηματικό υπόδειγμα. Οι πρώτες γραμμές των δύο εικόνων αμέσως φανερώνουν – έστω με λεπτό τρόπο – το καταστατικό του αφηγητή, που είναι ομοδιηγητικός-αλλοδιηγητικός: ενώ στην πρώτη περίπτωση ο αναγνώστης διαθέτει μια ολόκληρη φράση (“Από την Αχαγιά στην Πάτρα, μέσα εις το τραίνο, καθισμένοι μαζί με τον παπά, τα λέμε”) και κάποιες σχόλιες ενδείξεις (“δίπλα εγώ με τον παπά”, “Αντίκριμας”, κτλ.), στη «Ζωή» ο τύπος αφηγητή προκύπτει αποκλειστικά από τη σύντομη φράση “[...] και ζητώ να κάμω παζάρια”.¹⁰ Κατόπιν, το μεγαλύτερο μέρος του αφηγήματος – 69% και 82% αντίστοιχα – απαρτίζεται από έναν εκτεταμένο διάλογο, γεμάτο γραφικά σήματα που υπογραμμίζουν τον προφορικό χαρακτήρα της κουβέντας, χωρίς καμιά

παρουσίαση των ομιλητών.¹¹ Τα χωρία αυτά επομένως χαρακτηρίζονται από τη συνεπή χρήση εξωτερικής εστίασης. Το ακόλουθο παράθεμα από τη «Ζωή» είναι υποδειγματικό:

- Τον ήξερες από πριν... ήταν φίλος σου; - Ω, φίλος μου δεν ήτανε... Αλλά τον ξέρω καλά... Τον ήξερα... Κείνο τον ξέρουν ούλοι... Ποιός δεν τον ξέρει; Αυτός είνεεε... γνωστός! Αλλά αυτός φαίνεται... τον αγαπάει το κορίτσι... άλλέως δεν κόταε... ως εκεί... Να τον πάρη με βίας... Την αγαπάει φαίνεται... καθώς λέει ... Και την κατάφερε κι αυτή... Και θέλει λέει να την πάρη... Γυναίκα... Ναν τη στεφανώση... Θα κάμη λέει έναν πολιτικό κουμπάρο... Ή τον Πίνδαρον, ή τον Γιάννη το Ρούφο... Για νάχει τα μέσα... Βλέπεις αυτοί τον θέλουν... τον ζητάνε... Γιατ' είν' έτσι... άνθρωπος... δημοτικός... έχει φίλους... Ας μη έχη πεντάρα...¹²

Υστερα από ένα μακρύ διάλογο επτά-οχτώ σελίδων για την απαγωγή ενός δεκαεξάχρονου κοριτσιού («Η ζωή») ή τον απελευθερωτικό αγώνα του '21 («Τα έτοιμα»), τα αφηγήματα του Μητσάκη κλείνουν με έναν προσωπικό ρεμβασμό από τη μεριά του ομοδιηγητικού αφηγητή (εστίαση μηδέν). «Η ζωή» τελειώνει ως εξής:

[...] άρχισα σχεδόν να γελώ με την συμπαθεστάτην απορίαν του αγαθού αυτού νέου, ότι πώς θα εξούσαν οι δύο αυτοί παλαβοί, οι οποίοι εκλέφτηκαν χτες βράδυ. Πώς θα εζούσαν! [...] Μα την αλήθειαν ο αμαξάς αυτός δεν ήξερε τί έλεγε - ήξεραν τί έκαναν, η μικρή αυτή και ο ρεμπεσκές - επί τέτοιας γης, και υπό τοιούτον ουρανόν, τόπος δια την απελπισίαν δεν υπάρχει. Έννοια σου παιδί μου, θα ζήσουν και αυτοί, όλος ο κόσμος ζη, επάνω εις τον κόσμο...¹³

Εφαρμόζοντας τις πρόσφατες τροποποιήσεις στη θεωρία της εστίασης στο σχετικά μεγάλο βαθμό εξαφάνισης της αφηγηματικής φωνής και την ανάλογα άφθονη χρήση εξωτερικής εστίασης σε μορφή αληθοφανών διαλόγων, διαπιστώνουμε ότι η εστίαση στις δύο προκειμένες περιπτώσεις συνολικά βρίσκεται ανάμεσα στη μηδενική και την εξωτερική εστίαση, κοντά στο δεύτερο πόλο. Ως εκ τούτου, δεν μπορούμε παρά να συμπεράνουμε ότι ο Μητσάκης πράγματι κατόρθωσε να πραγματοποιήσει μια αφηγηματική κατάσταση που από δεκαετίες είναι γνωστή σ' ένα θεωρητικό επίπεδο, αλλά έως σήμερα θεωρήθηκε ακόμα ανέφικτη. Εκτός από τη γενική σημασία τους για το πεδίο της αφηγηματολογίας, «Τα έτοιμα» και «Η ζωή» του Μητσάκη επιπλέον αποτελούν δύο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα της πρόσφατης αντίληψης ότι - τουλάχιστον στο πλαίσιο της ελληνικής λογοτεχνίας του 19^{ου} αιώνα - η χρήση της καθαρεύουσας καθόλου δεν εμποδίζει την εισαγωγή προοδευτικών αφηγηματικών τεχνικών, όπως η παρουσία της δημοτικής δεν θα έπρεπε εξ ορισμού να εξισωθεί με λογοτεχνική ανανέωση.¹⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Gérard Genette, *Figures III*, Paris: PUF 1972, σ. 203 και Maurice Delcroix & Fernand Hallyn, *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας: μέθοδοι του κειμένου*, Αθήνα: Gutenberg, 1997, σσ. 214-215.
2. Genette, ό.π., σ. 251 κ.ε., G. Genette, *Nouveau discours du récit*, Paris: PUF 1983, σ. 64 κ.ε. και Delcroix & Hallyn, ό.π., σ. 204.

3. Genette, *Figures III*, σσ. 206-207 και Delcroix & Hallyn, ό.π., σσ. 215-219.
4. Jaap Lintvelt, *Essai de typologie narrative: le point de vue*, Paris: José Corti, 1989 [1978], σ. 39 και G. Genette, *Nouveau discours du récit*, Paris, Seuil: 1983, σ. 83.
5. Μιχ. Μητσάκης, *Το έργο του, εισαγωγή - σχόλια - επιμέλεια Μιχ. Περάνθη*, Αθήνα: χ.ε., 1956, σσ. 275-283 και 283-292 αντίστοιχα.
6. Genette, *Figures III*, σσ. 211-213.
7. Gérard Cordesse, "Narration et focalisation", σ. 494, στο: *Poétique* 76 (1988), σσ. 487-498. Seymour Chatman, *Coming to terms. The rhetoric of narrative in fiction and film*, Ithaca, N.Y: Cornell University Press, 1990, σσ. 139-153 και Pierre Vitoux, "Narratology in Post Modern Times", στο: *Yearbook in Research in English and American Literature* 8 (1992), σσ. 117-123.
8. Για μια πληρέστερη συζήτηση της θεωρητικής άποψης αυτής και μια συγκριτική ανάλυση της αφηγηματικής προοπτικής στο Ζητιάνο του Καρκαβίτσα και στη Φόνισσα του Παπαδιαμάντη, παραπέμπω τον αναγνώστη στο άρθρο μου "Η νατουραλιστική διάσταση στο Ζητιάνο και στη Φόνισσα: μία αφηγηματολογική προσέγγιση", στο: Αριάδνη: Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης (υπό δημοσίευση).
9. Pieter Borghart, "Η νατουραλιστική διάσταση στο έργο του Μιχαήλ Μητσάκη" (www.eens-congress.eu/).
10. Μητσάκης, ό.π., σ. 275 και 284 αντίστοιχα.
11. Η σύντομη στατιστική ανάλυση βασίζεται στη μέτρηση του αριθμού γραμμών. Στις δύο περιπτώσεις το υπόλοιπο του κειμένου από τη μία πλευρά συνίσταται από σύντομες περιγραφές του περιβάλλοντος στο οποίο λαμβάνει χώρα ο διάλογος, ως επί το πλείστον σε εξωτερική εστίαση, και από την άλλη από ένα καταληκτικό αφηγηματικό σχόλιο (βλ. παρακάτω).
12. Μητσάκης, ό.π., σ. 286.
13. Μητσάκης, ό.π., σ. 292. Στο αφήγημα αυτό το καταληκτικό αφηγηματικό σχόλιο καλύπτει 64 γραμμές, ήτοι 17% του συνόλου, ενώ στα «Ετοίμα» εκτείνεται μόνο σε 13 γραμμές, ήτοι 4%.
14. Massimo Peri, *Δοκίμια αφηγηματολογίας*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1994, σ. 79.

Pieter Borghart

8

Η κραυγή της παράφρονος, μετάπλαση μυθιστορήματος σε στίχους

Μετά την έκδοση του πρώτου τόμου με τα διασωθέντα ποιήματα του λαϊκού ποιητή (ριμαδόρου) Μαυρουδή Γεωργίου (1878-1949),¹ αναμένεται να κυκλοφορήσει ένα μεγάλο ανέκδοτο ποίημά του με τον τίτλο «Η κραυγή της παράφρονος». Πρόκειται για ποιητική μετάπλαση ομότιτλου, κατά τα φαινόμενα, μυθιστορήματος, που κυκλοφόρησε στη Σμύρνη το 1885 σε ελληνική μετάφραση από τα γαλλικά της Ουρανίας Θωμά Τιμαγένους.² Στην έκδοση αυτή, που δεν έχει εντοπιστεί, δεν δηλώνεται ο αρχικός συγγραφέας.

Προφανώς το αρχικό κείμενο είναι ρομαντικό μυθιστόρημα του 19ου αιώνα. Η υπόθεσή του εκτυλίσσεται στη Σκοτία, στην περιοχή της λίμνης Λομόντ: Μια δολοφονία, μια απόπειρα δολοφονίας από ζηλότυπους συζύγους, ένας άστατος αισθηματίας νέος και δυο ετεροθαλείς αδελφές που τον αγάπησαν πολύ. Μια δικαστική πλάνη που παρολίγο να κόψει το νήμα της ζωής της μιας αδελφής. Σε δεύτερο πλάνο, γύρω από τους παραπάνω, ο ευγενής αδελφός, ένας ιερέας με τη γυναίκα του, μια φτωχή γριά και φυσικά η μυστηριώδης «παράφρων».

Ο ποιητής Μαυρουδής Γεωργίου φαίνεται πως μαγεύτηκε από την ανάγνωση του μεταφρασμένου μυθιστορήματος και θέλησε να το μεταγράψει σε 5927 δεκαπεντασύλλαβους στίχους με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία. Η εργασία του αυτή κράτησε αρκετά χρόνια, ανάμεσα στο 1931 και το 1943. Το χειρόγραφο αυτό ποίημα σώθηκε από θαύμα από τις τουρικές λεηλασίες και ο Λαογραφικός Όμιλος Κερύνειας αποφάσισε να το εντάξει στη σειρά των εκδόσεών του «Γνώση Κερύνειας».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μαυρουδής Γεωργίου, ποιητής Κάρμιος, *Απαντα τα ευρισκόμενα*, επιμ. Ρήνα Κατσελλή, τόμ. Α', Λευκωσία, Λαογραφικός Όμιλος Κερύνειας, 2006.
2. Ο Λευτέρης Παπαλεοντίου με πληροφόρησε ότι η μετάφραση αυτή καταγράφηκε από τον Αθ. Δ. Χατζηδήμο, *Μικρασιατικά Χρονικά* 6 (1955) 381-437 και, πρόσφατα, στη βιβλιογραφική εργασία του πρώτου *Λογοτεχνικές μεταφράσεις του μείζονος ελληνισμού. Μικρασία - Κύπρος - Αίγυπτος 1880-1930*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998, σ. 242.

Ρήνα Κατσελλή

R.M. Dawkins και κυπριακή λαϊκή ποίηση

Τον περασμένο χρόνο συμπληρώθηκε μισός αιώνας από το θάνατο του διακεκριμένου άγγλου πανεπιστημιακού καθηγητή Richard MacGillivray Dawkins (1871-1955), του οποίου η πλούσια «ελληνοκεντρική» εργογραφία απλώθηκε σε θέματα αρχαιολογίας, γλωσσολογίας, φιλολογίας, λαογραφίας, ιστορίας, και βιβλιοκριτικής.¹ Από τα δημοσιεύματά του πολλά αναφέρονται στην Κύπρο. Για πολλούς ο R.M. Dawkins είναι κυρίως γνωστός ως εκδότης/επιμελητής του *Χρονικού* του Λεοντίου Μαχαιρά (1932) και μεταφραστής του *Χρονικού* του Γεωργίου Βουστρωνίου (1964), ίσως και για κάποια άλλα μελετήματά του.

Λιγότερο γνωστό είναι το ενδιαφέρον του για συλλογή και μελέτη έργων της κυπριακής λαϊκής ποίησης και γενικότερα της ιδιωματικής μας ποίησης, όπως αυτό μαρτυρεί η αλληλογραφία του με σημαντικούς κυπρίους σύγχρονους του, καθώς και η ενδιαφέρουσα συλλογή ποιητάρικων φυλλάδων που κατέλιπε στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.

Η πρώτη εντοπιζόμενη –μέχρι στιγμής– αναφορά του στην κυπριακή λαϊκή ποίηση φέρει ημερομηνία 7 Ιουλίου 1929 και περιλαμβάνεται σε επιστολή προς τον λαρνακέα λόγιο, συλλέκτη και βιβλιόφιλο, Λουκή Ζ. Πιερίδη (1865-1933). Σημειώνει:

«A bundle of Cypriot pamphlets reached me this morning and I think I recognize in it your kindness. Let me thank you very much indeed.

Cyprus seems to me the most intellectually awake of all the Greek places I know: and particularly to have hit up on the art of keeping local flavour and local speech without losing touch with the more classical and general forms of the language. Pontos showed signs of being able to do the same, but alas! Pontos is of the past».²

Εξάλλου, στη διασωθείσα αλληλογραφία του με τον Νεοκλή Γ. Κυριαζή (έως το 1937) περιλαμβάνονται επίσης πολλές σχετικές αναφορές και εκτιμήσεις: Στις 14 Δεκεμβρίου 1936, συγγαίροντας τον Ν.Γ. Κυριαζή για την έκδοση της Βιβλιογραφίας του, βρίσκει την ευκαιρία να προσθέσει:

«I particularly admire the list of Poetarides of whose work I have some pieces, and would very gladly have some more for my collections. I shall write to my friend Mr Megaw³ now in the government service to see what he can buy for me in this way».

Μερικές εβδομάδες αργότερα, στις 26 Ιανουαρίου 1937, επανέρχεται με σχεδόν ταυτόσημη διατύπωση, στο ίδιο θέμα:

«I particularly noted the catalogue of the popular poets of Cyprus of whose works I have a fair selection and am trying to get more for my collection. [...] I am going to ask my friend Mr Megaw of the department of antiquities to get me works of the Cyprus poiitarides».

Απαντώντας ο Ν.Γ. Κυριαζής (αντίγραφο, ημ. 11 Φεβρουαρίου 1937) στην επιστολή Dawkins της 2θης Ιανουαρίου, αναφέρει:

«I am forwarding herewith copy [=copies] of my selection of few popular poets of Cyprus and shall be pleased if you let me know whether I can be of any help to you in this respect».

Η αποστολή των ποιητάρικων φυλλάδων θα προκαλέσει νέα επιστολή του R.M. Dawkins, με ημ. 1 Μαρτίου 1937:

«Many thanks for your letter and very many thanks too for the collection of popular poets of Cyprus; I received them this morning and have just finished cataloguing them and storing them in my boxes for such things. [...]

Again very many thanks for the poems; they are extremely interesting and I don't think any other Greek region produces such things; Crete on a much smaller scale perhaps and they used to print dialect in Pontos; mostly plays. The printing was generally done secretly at Trebizond; trouble with the Turks was avoided by a false imprint "Athens"».

Πολλούς μήνες αργότερα ο Ν.Γ. Κυριαζής (αντίγραφο με ημ. 15 Δεκεμβρίου 1937) σημειώνει:

«I have sent you under separate cover a copy of Mr Guarneras' poems with the hope that you will like them.⁴

The poet is 25 years old, a shepherd and absolutely illiterate and his poems are the first ones that he has printed in the form of a Book.

The Government Law prohibits publication of poems referring to crimes, disputes and similar cases thus the popular poems have been affected, but at the same time this law will be a help for the good poets to become famous by using the Cypriot dialect».

Αμέσως κατόπιν (31 Δεκεμβρίου 1937), στην τελευταία διασωζόμενη επιστολή της αλληλογραφίας τους, ο R.M. Dawkins θα απαντήσει:

«I have to thank you for the book of Mr Guarneras; I shall read it with interest. [...]

This law about not publishing poems and so on about murders must certainly divert much of the work of the poiitarides; whether it really did any harm, the people on the spot must judge».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Το έργο του R.M. Dawkins. Βιβλιογραφική συμβολή». Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 5 (1984-1985): 361-389.
2. Ανήκει στο αρχείο Λουκή Ζ. Περίδη, το οποίο απόκειται στη βιβλιοθήκη του Κυπριακού Μουσείου.
3. Arthur H.S. Megaw (1910-), διευθυντής Αρχαιοτήτων Κύπρου (1936-1960). Διετέλεσε βοηθός διευθυντής της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών (1935-1936), όπου και ο R.M. Dawkins ήταν παλαιότερα διευθυντής (1906-1914).
4. Αναφέρεται στον λαϊκό ποιητή Κυριάκο Θ. Καρνέρα (1900-1986) και στην πρώτη συλλογή του *Τα τραούδια του βοσκού* (1937).

Φοίβος Σταυρίδης

Τ. Κ. Παπατσώνης: «Νόμος»

Στο πρώτο τεύχος (Ιούνιος 1933) του αριστερών κατευθύνσεων περιοδικού *Λυτρωμός*,¹ δημοσιεύεται σε πρώτη μορφή το ποίημα «Νόμος» του Τ. Κ. Παπατσώνη:

<i>Μην ερεβνούμε για Παιδαγωγό· κράτιστος πάντων</i>	1
<i>έρχεται ο Νόμος. Νόμος όμως θέλει πλάκα για να χαραχθή.</i>	2
<i>Όχι τα τιποτένια εκείνα και τα αχάραχτα</i>	3
<i>που τα επενδύει κύρος τούτος ή εκείνος, αφτοβαφτιζόμενος</i>	4
<i>για Νομοθέτης. Αλλά Νόμος, χάραγμα πλάκας χαλυβδίνης,</i>	5
<i>πούρχεται από του Όρους, απαράβατος. Μόσχους δεν έχει</i>	6
<i>ούτε Ομοιώματα χρυσού. Δεν θα χορέψης πλάνητες χορούς.</i>	7
<i>Θ' άγεσαι μόνο από την Πλάκα. Και θα ευτυχίσης,</i>	8
<i>καθώς θ' ατονήση η σφαλερή πρωτοβουλία σου.</i>	9
<i>Έχοντας τούτη την ποδηγεσία, θα προχωρήσης, όπως ετάχθης</i>	10
<i>στην υψιπετή σου αδυναμία. Αναγνωρίζοντάς την, ταπεινώσου,</i>	11
<i>για να υψωθής στα νέφη της δυνάμεως. Αν θες να μην ακούσης</i>	12
<i>καγχασμούς του Οξωαπεδώ, που σου παραφυλάει</i>	13
<i>την ήττα και την κάθοδο. Μέσα σε Νόμου κράτος,</i>	14
<i>νικά τον περιλαμπρα.²</i>	15

Το περιοδικό φαίνεται ιδεολογικά «ευρύχωρο», αφού το ποίημα είναι βασισμένο σε θεοκρατικό-ιδεαλιστικό θεματικό υπόβαθρο, το οποίο εγγίζει και το ζήτημα του «σβησίματος της προσωπικότητας»³ εμπρός στη λάμψη ενός ιδανικού (εδώ θεολογικής προέλευσης) που παρακάμπτοντας την κοινωνική οντότητα του ανθρώπου, τον οδηγεί ως άτομο στην ευτυχία (στ. 8-9). Επίσης, στο πρώτο τουλάχιστον τεύχος του περιοδικού, δεν προωθείται μία μόνο ποιητική τεχνοτροπία: Στην ίδια σελίδα με τον ελευθερόστιχο «Νόμο» του Παπατσώνη δημοσιεύεται το σονέτο του Μανώλη

Κανελλή «Ο θάνατος του αναρχικού», ενώ στο ίδιο τεύχος φιλοξενείται η θετική για το καθαφικό έργο μελέτη του Σάββα Παπαδόπουλου «Η ποίηση του Καβάφη»⁴ (ας μη λησμονούμε, βέβαια, ότι στον Λυτρωμό δημοσιεύτηκαν και κείμενα εντελώς αρνητικά προς τη νεωτερικότητα⁵).

Στην πρώτη ποιητική συλλογή του Παπατσώνη, που τυπώθηκε σε διακόσια αντίτυπα (τα πενήντα «εκτός εμπορίου») τον Απρίλιο του 1934, η μορφή του ποιήματος αποχρυσταλλώνεται ως εξής:

<i>Μην ερευνούμε για Παιδαγωγό</i>	1
<i>πάντων κράτιστος έρχεται ο νόμος.</i>	2
<i>Νόμος όμως Πλάκα απαιτεί να χαραχθή.</i>	3
<i>Όχι τα τιποτένια εκείνα, τ' αχάραχτα,</i>	4
<i>που τα επενδύει κύρος τούτος ή εκείνος,</i>	5
<i>αυτοβαφτιζόμενος Νομοθέτης. Αλλά Νόμος,</i>	6
<i>Πλάκας χαλύβδινης το χάραγμα,</i>	7
<i>πούρχεται από του Όρους, απαράβατος.</i>	8
<i>Δεν έχει Μόσχους και Ομοιώματα χρυσού.</i>	9
<i>Δεν θα χορέψης πλάνητες χορούς.</i>	10
<i>Θα άγεσαι μόνο από τη Πλάκα.</i>	11
<i>Και θα ευτυχήςης, καθώς θα ατονήση</i>	12
<i>η σφαλερή πρωτοβουλία εντός σου.</i>	13
<i>Έχοντας τούτη την ποδηγεσία,</i>	14
<i>Θα προχωρήσης, όπως ετάχθης,</i>	15
<i>στην υφιπετή σου αδυναμία.</i>	16
<i>Αναγνωρίζοντάς την, ταπεινώσου,</i>	17
<i>για να υψωθείς στο νέφος της Δυνάμεως.</i>	18
<i>Τούτο πράττε, αν θες να μην ακούσης</i>	19
<i>Καγχασμούς τού Οξωαπεδώ,</i>	20
<i>που σου παραφυλά ήττα και κάθοδό σου.</i>	21
<i>Μέσα σε Νόμου Κράτος, νικά τον.</i> ⁶	22

Η αντιπαραβολή των δύο μορφών δείχνει αντιμετάθεση ορισμένων λέξεων (π. χ. το «κράτιστος πάντων» της αρχικής μορφής έγινε «πάντων κράτιστος», το «χάραγμα πλάκας χαλύβδινης» έγινε «Πλάκας χαλύβδινης το χάραγμα» κ.ά.), ορισμένες προσθέσεις λέξεων (π. χ. το «Τούτο πράττε» πριν από «αν θες να μην ακούσεις» δεν υπάρχει στην πρώτη μορφή), αλλαγές (π.χ. τα «νέφη της δυνάμεως» διαμορφώθηκαν σε «νέφος της Δυνάμεως», το «καγχασμούς» έγινε «Καγχασμούς» και το «θέλει» «απαιτεί») ή και αφαιρέσεις (π.χ. το «και» στον τρίτο στίχο της αρχικής μορφής εξοβελίστηκε, όπως και το άρθρο από την «ήττα» και την «κάθοδο» του προτελευταίου στίχου). Η βασική αλλαγή έγκειται στην ανάπλαση του ποιητικού υλικού σε στίχους με μικρότερο συλλαβικό πλήθος και με αισθητότερο μετρικό φορτίο. Οι πολυσύλλαβοι ελεύθεροι στίχοι της αρχικής μορφής εγκιβωτίζουν μετρικά φορτία, αλλά το κλείσιμο και το όλο λεκτικό υλικό κάθε στίχου δεν διευκολύνει την ανάδυση μιας εύληπτης μετρικότητας. Στην οριστική μορφή, οι ίαμβοι ορθώνουν το μετρικό τους ανάστημα (π. χ. οι στίχοι 1, 5, 9, 10, 13, 17 είναι εύρυθμοι ιαμβικοί). Μερικοί στίχοι «νοθεύουν» την ιαμβική τους τονικότητα με τροχαϊκές μικροφορτίσεις (στ. 7, 11), άλλοι έχουν αναπαιστική τονικότητα (στ. 20) ή περιέχουν

και δακτύλους (στ. 2). Η έμμετρη δυναμική της οριστικής μορφής δεν παραπέμπει τόσο σε ρυθμική αυστηρότητα όσο σε ελευθεριάζουσα μετρική δομή καρβαφογενούς τύπου, ενώ εναρμονίζεται ως ένα βαθμό και με τον πειθαρχημένο-θεολογίζοντα θεματικό άξονα του ποιήματος.

Ο Παπατσώνης μπορεί να εγκαινιάσε τον συνειδητά ελεύθερο στίχο σε νεωτερικά ποιητικά συμφραζόμενα με το «Beata Beatrix» (ποίημα του 1920),⁷ αλλά όλα τα ποιήματα της δεκαετίας 1910-1920, που συμπεριέλαβε στην *Εκλογή Α'*, είναι έμμετρα, ενώ έμμετρα ποιήματα έγραψε και μετά την «προσχώρησή» του στον ελεύθερο στίχο (βλ. για παράδειγμα το ποίημα «Credo» του 1931). Το θεολογικής φύσεως ποιητικό όραμα του Παπατσώνη ενίοτε τον οδήγησε σε θολά και δυσερμήνευτα θεματικά περιγράμματα, αλλά η διάσπαση του έλλογου άξονα στα ποιήματά του δεν είναι ολική· δεν είναι καν υψηλόβαθμη. Η σχετική διανοητική σκοτεινότητα ορισμένων ποιημάτων του δεν μηδενίζει τη συναισθηματική διαύγεια, που γενικά χαρακτηρίζει τη συνεισφορά του (το εάν το θεολογίζον σύμπαν του Παπατσώνη είναι ιδεολογικά ελκυστικό είναι θέμα άλλης τάξεως). Τα θετικά συναισθήματα κάθε άλλο παρά λείπουν από τα πρώτα ελευθερόστιχα ποιήματά του. Ο «Νόμος» εκπέμπει διδακτικότητα βασισμένη σε δέος Βιβλικής καταγωγής, αλλά από το «Beata Beatrix», από το «Προ της ελεύσεως» (1925), από το «Εν ώρα θερινή» (1928), από την «Παρηγορία» (1930) και από αρκετά άλλα νεωτερικά του ποιήματα αναδύονται ευφρόσυνα συναισθήματα και ελκυστικές ποιητικά εικόνες, που ξεπηδούν και από τις υπαρξιακές εσοχές των στίχων. Ο μοντερνισμός της γραφής του Παπατσώνη απορρέει από το δραματικό ξάφνιασμα των ελεύθερων και ελευθερωμένων στίχων του, από τη λόγια γλώσσα του και από τη μερική διάσπαση της ρεαλιστικής κανονικότητας, που λειτουργεί κατά κανόνα στα όρια της έλλογης αλληλουχίας, χωρίς να στοιχειοθετεί το ά-λογο και ακατανόητο.

Ο Παπατσώνης υπήρξε ο χρονολογικά πρώτος μοντέρνος ποιητής μας, αλλά από το έργο του δεν λείπουν, όπως επισημάνθηκε, ούτε ορισμένες έμμετρες πτυχές ούτε τα ίχνη της έλλογης αλληλουχίας. Αυτός είναι και ο λόγος που μας ξαφνιάζει η άδικη κρίση του Αντρέα Καραντώνη, ο οποίος συγκαταλέγεται στους κατεξοχήν υποστηρικτές της νεωτερικής έκφρασης.⁸ Ο Καραντώνης στην πρώτη έκδοση της μελέτης του *Ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης* (1931) σημειώνει: «Η διανοητική προσπάθεια [ενν. του Σεφέρη στη *Στροφή*], εντατική και εξαντλητική, δε μοιάζει με μια εγκατάλειψη του νου στο ρέμα της ασυναρτησίας και του συνεστραμμένου παραλήρηματος α λα Παπατσώνη».⁹

Η αστόχαστη θέση του Καραντώνη οφείλεται και στο «ότι το θρησκευτικής φύσεως όραμα του Παπατσώνη [...] δεν μπορούσε να τον γητεύσει, ενώ η ανορθόδοξη γλώσσα του σίγουρα θα προκαλούσε τη δυσφορία του ως θιασώτη του ακραιφνούς δημοτικισμού».¹⁰ Μπορεί ακόμη να οφείλεται στο ότι η ηλικία των είκοσι ετών (ο Καραντώνης γεννήθηκε το 1910) σίγουρα αντιστρατεύεται την κριτική νηφαλιότητα, στο ότι ο Παπατσώνης τεχνοτροπικά ήταν πολύ μπροστά για τα ποιητικά δεδομένα τού 1930 ή και πολύ απλά στο ότι οι αστοχίες και τα ολισθήματα είναι ανα-

πόφευκτοι συνοδοί της κριτικής πρακτικής και συνεισφοράς. Πάντως ο Καραντώνης, ο οποίος ουδέποτε παραδέχτηκε τον Παπατσώνη ως σημαντική ποιητική οντότητα, φρόντισε να μην εκτεθεί περαιτέρω, απαλείφοντας στις μεταγενέστερες από την πρώτη εκδόσεις της συγκεκριμένης μελέτης του¹¹ τις λέξεις που υπογραμμίσαμε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για το περιοδικό *Λυτρωμός* βλ. Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτης 1996, σ. 206-208.
2. *Λυτρωμός*, τχ. 1, 1933, σ. 2.
3. Βλ. σχετικά Χ.-Δ. Γουνελάς, *Η φιλοσοφία της γλώσσας και η νεοελληνική ποίηση*, Αθήνα, Δελφίνι 1995, σ. 161-187.
4. Προσεγγίζοντας, για παράδειγμα, το «Ρωτούσε για την ποιότητα» σημειώνει: «Κι όμως πόση παραστατικότητα και πόση υποβολή δε βλέπει κανένας και δε μαντεύει στο ρυθμικά επαναστατημένο αυτό τραγούδι!». Βλ. *Λυτρωμός*, τχ. 1, 1933, σ. 9.
5. Βλ. για παράδειγμα, Γιάννης Σφακιανάκης, «Η τέχνη της παρακμής», τχ. 4, 1933, σ. 125-127.
6. Τ. Κ. Παπατσώνης, *Εκλογή Α'*, Αθήνα, Κασταλία 1934, σ. 21. Ο ποιητής πληροφορεί στον πίνακα περιεχομένων (βλ. σ. 123) ότι έγραψε το ποίημα το 1932. Η συγκεκριμένη μορφή του ποιήματος είναι επί της ουσίας και η οριστική: Η τελική του δημοσίευση (*Εκλογή Α'*, Αθήνα, Ίκαρος 1962, σ. 19) περιλαμβάνει μόνο ορθογραφικές προσαρμογές, όπως την αντικατάσταση του «η» με «ει» στους ρηματικούς τύπους της υποτακτικής.
7. Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Νεωτερικοί ποιητές του μεσοπολέμου*, Αθήνα, Σοκόλης, 1979, σ. 110-113, 235 κ. εξ.
8. Βλ. Αντρέας Καραντώνης, *Εισαγωγή στη νεώτερη ποίηση*, Αθήνα, Δίφρος 1958.
9. Αντρέας Καραντώνης, *Ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης*, Αθήνα, Τυπογραφείο «Εστία» 1931, σ. 22.
10. Νάσος Βαγενάς, «“Beata Beatrix”», *Σημειώσεις από το τέλος του αιώνα*, Αθήνα, Κέδρος, 1999, σ. 329.
11. Βλ. ενδεικτικά, Αντρέας Καραντώνης, *Ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1957, σ. 20.

Δημήτρης Κόκορης

Κοσμά Πολίτη, *Eroïca*: Σμύρνης τραγωδίες νέες ή Από τον υπαρκτό σμυρναϊκό χωρόχρονο στη φαντασιοχαρτογραφία του “Σμύρνη γιοκ”

Στους Γιάννη Κατσούρη, Ρήνα Χαραλαμπίδου-Κατσελλή και Κυριάκο Χαραλαμπίδη που δεν έχασαν ποτέ ούτε τις πόλεις τους ούτε τα πασχάλια τους

Υστερα από δεκαετίες πεισματικής διδακτικής αποχής – αφού, ύστερα από μαγειρέματα και «εκπτώσεις» φοιτητοπατέρων διδασκόντων, ο καταρτισμένος παλαιότερα από τον Γ. Π. Σαββίδη syllabus της προαπαιτούμενης (για κάθε επί πτυχίω νεοελληνιστή φοιτητή της φιλολογίας) ανάγνωσης λογοτεχνικών βιβλίων είχε φτάσει σε απροχώρητο σημείο συρρίκνωσης και αντικατάστασης πολλών κειμένων από ανούσια ή και ελαττωματική «βιβλιογραφία» μελετών κτλ. –, αποφάσισα, φέτος τον Μάρτιο, να

συμπεριληφθώ στους εξεταστές και, από του χρόνου, και στους διδάσκοντες του μόνου υποχρεωτικού πτυχιακού μαθήματος της νεοελληνικής επιλογής/ κατεύθυνσης σπουδών του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών στο Τμήμα Φιλολογίας του Α.Π.Θ. Σε τούτο τον «εξεταστέο» κατάλογο φιγουράρουν και δύο από τα βιβλία του Κοσμά Πολίτη, «η» *Eroïca* (που ζητούνταν ως πρόσφατα) και το *Στου Χατζηφράγκου* (που ζητείται από πέρυσι), με βάση τις «χρηστικές» επανεκδόσεις του Peter Mackridge (στη σειρά NEB του «Ερμή» αρχικά, της «Εστίας» τώρα).¹

Ήξερα, βέβαια, πως το κείμενο της *Eroïca* δεν ονοματίζει ρητά τη Σμύρνη, μα η έκπληξή μου ήταν μεγάλη, όταν στις προφορικές εξετάσεις του Μαρτίου διαπίστωσα πως, ενώ οι φοιτητές παπαγάλιζαν τα αυτονόητα για το νεότερο από τα δύο μυθιστορήματα του Κ. Πολίτη (δηλαδή για τη Σμύρνη της belle époque και της περιόδου ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, ως χωρόχρονο δράσης του μεγαλύτερου τμήματος του *Στου Χατζηφράγκου*), επέμεναν με φανατισμό πως ο χώρος (η πόλη) και ο χρόνος δράσης στο παλαιότερο, την *Eroïca*, ήταν «φανταστικοί» ή «αόριστοι», και φαινόταν να συζητούν περισσότερο την καρναβαλιστική Πάτρα παρά την τότε ανθηρή και κατόπι «χαμένη» Σμύρνη. Για να λύσω το παράδοξο (αφού ποτέ – μέσα στα 38 χρόνια που πέρασαν από την εποχή του ειδικού μαθήματος «Πεζογραφία της Γενιάς του Τριάντα» το οποίο εγκαινιάσε στη Θεσσαλονίκη ο νεόκοπος τότε καθηγητής Σαββίδης και παρακολούθησα με αφοσίωση εμείς, οι τριτοετείς φοιτητές του – δεν μου είχε περάσει από τη σκέψη πως η *Eroïca* ήταν δυνατό να έχει χωρόχρονο διαφορετικό από τη Σμύρνη των τελευταίων παλαιο-τουρκικών χρόνων), αναγκάστηκα να ξαναδιαβάσω και εγώ όχι μόνον το κείμενο, μα και την ανεπτυγμένη (και πλούσια σε πολλά και διάφορα, ιδίως αφηγηματολογικά και ειδολογικά) εισαγωγή του P. Mackridge («Συμβολικές και ειρωνικές δομές στην *Eroïca*», σσ. κε'–4δ') στη «χρηστική» (και αναλλοίωτη από τότε, στις διαδοχικές ανατυπώσεις της) επανέκδοση του μυθιστορήματος.

Και τότε η έκπληξή μου έγινε μεγαλύτερη, όταν, χάρη και σε ξεχασμένες από καιρό δικές μου «σημειώσεις εργασίας» πάνω στο αντίτυπο που μου είχε χαρίσει στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ο παλιός δάσκαλός μου, ξαναπρόσεξα πως ο επιμελητής-εκδότης όχι μόνο δεν κατάφερε να εντοπίσει με ακρίβεια τα χρονολογικά της δράσης του κειμένου, μα και διέγραφε εντελώς τη Σμύρνη από το κύριο σώμα της εισαγωγής του (και, βέβαια, σχεδόν και από το ίδιο το έργο του Κ. Πολίτη – κατοίκου της από το 1890 ως το 1922), παρατώντας άδοξα την ιστοριοφιλολογική αναζήτηση και πελαγοδρομώντας μονάχα μέσα σε εικασίες «συμβολικές», «μεταμφιεστικές» ή «ειρωνικές» και «παραξενιστικές» ή «αποστασιοποιητικές».

Στην αρχή, και προτού περάσω σε λεπτομερή έλεγχο ορισμένων σκέψεων και επιχειρημάτων του επιμελητή-εκδότη, αναλογίστηκα τα φιλολογικά συμφραζόμενα της εποχής στην οποία γράφτηκε η εισαγωγή του: μήπως η «διαφυγή» του από τη γεωγραφία και την ιστορία και η «καταφυγή» του αποκλειστικά στα μεταμφιεστικά σύμβολα, στην ειρωνική απόσταση και στην ολοσχερή «φανταστικοποίηση» (όσο και «φασματοποίηση») της Σμύρνης οφείλονταν σε, ή ενισχόνταν και από, την περιφρέουσα ατμόσφαιρα της επανέκδοσης; Ένας σοβαρός αθηναϊκός

εκδοτικός οίκος, που βρισκόταν κάτω από τον αστερισμό δύο καταξιωμένων νεοελληνιστών, του Α. Αγγέλου και του Γ. Π. Σαββίδη, ανέθετε σ' έναν ήδη καλό, και πολλά υποσχόμενο ξένο νεοελληνιστή την επιμέλεια μιας επανέκδοσης και τη συγγραφή μιας εισαγωγής για ένα νεότερικό πεζογραφικό έργο που πρωτοπορούσε μέσα στα πλατιά όρια της παράδοσης της νεοελληνικής «ηθογραφίας»: είχε προηγηθεί το σοκ του διάτρητου Α. Παπαδιαμάντη αυτοβιογραφούμενου, επιμ. Παν. Μουλλάς, 1974 (που όχι μόνο στέρησε από τον επιμελητή του την ευκαιρία ακόμη γρηγορότερης αναρρίχησης σε ελλαδική τακτική καθηγητική θέση, μα και έκανε καταγέλαστη τη μηχανιστική «βιοψυχογραφική» μέθοδο, απαξιώνοντας για πολλά χρόνια κάθε σοβαρή ιστορικοφιλολογική προσπάθεια): είχε μεσολαβήσει ο φρονιμώς άχρωμος και άοσμος, και μεθοδολογικά δυσπερίγραπτος μέσα από τα υποτιθέμενα «αφηγηματολογικά» του ανοίγματα, Γ. Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Δηγήματα*, επιμ. Παν. Μουλλάς, 1980 (με τον οποίο φαίνεται να έγλειφαν τις πληγές τους τόσο ο επιμελητής όσο και η εκδοτική σειρά που του πρόσφερε γενναιοόψυχα μια second chance): αν και ο Μπαχτίν αργούσε ακόμα να «ανακαλυφθεί», είχε φτάσει πια, μέσω Γαλλίας, και άρχιζε να ευνουχίζεται στο Ηνωμένο Βασίλειο ο φορμαλισμός, ο στρουκτουραλισμός και τα αφηγηματολογικά τους βλαστάρια, ενώ οι βρετανοί νεοελληνιστές μαζί με τους μεταπτυχιακούς σπουδαστές τους ξεκινούσαν δειλά δειλά να μοχθούν για να κερδίσουν τον χαμένο «μεθοδολογικό»/«θεωρητικό» χρόνο. Μα ήταν, άραγε, αρκετά όλα αυτά για μιαν τόσο μεγάλη απόδραση ενός φιλόλογου μελετητή από την «τυραννία» της βιογραφίας και της ιστορίας, και για μια τόσο μεγάλη απώλεια της ισοροπίας ανάμεσα στη Σκύλλα της «φανταστικής» και στη Χάρυβδη της «ρεαλιστικής πλάνης»;

Κατόπιν, σκέφτηκα μήπως η «εξάλειψη» της Σμύρνης από την εισαγωγή της επανέκδοσης της *Eroïca* αποτελούσε ένα είδος αχρείαστου homage του επιμελητή στον Γ. Π. Σαββίδη ως δημοσιογράφο-«επιθετικό» Sherlock Holmes του Ταχυδρόμου και του Βήματος/των Νέων, που, με ευκαιρία την έκδοση του πιο απερίφραστου χωροχρονικά Στου Χατζηφράγκου είχε προσπαθήσει (1963), διαφημιστικά για το καινούριο έργο του Κ. Πολίτη, να εκμαιεύσει από τον συγγραφέα τυχόν «πατρινά» στοιχεία του παλαιότερου σμυρναϊκού μυθιστορηματός του,² ή, πάλι, μήπως αποτελούσε έναν υπερκερασμό μερικών από τις παραπλανητικές ασάφειες που περιείχε *Η σύγχρονη πεζογραφία μας* του συνήθως προχειρογράφου Α. Σαχίνη (1951).³ Μα και τούτες οι σκέψεις μου φάνηκαν γρήγορα ανεπαρκείς, αφού στην ίδια εισαγωγή του Ρ. Mackridge φιλοξενούνταν, επίσης, όχι μόνο μια άμεσα γραμμένη κριτική παρουσίαση του Α. Καραντώνη (1938) που υποδείκνυε αποκλειστικά «τις ομηρικές ακρογιαλιές»,⁴ όσο, κυρίως, πολύ πιο εύστοχα, και στα ελληνικά, η πιο αβίαστα, αδιαμεσολάβητα και ανεξάρτητα από συγκρίσεις με το Στου Χατζηφράγκου γραμμένη ακριβής πληροφοριακή εξιστόρηση του Κ. Πολίτη στον R. Levesque (1947),⁵ ύστερα από την ανάγνωση της οποίας δεν θα έπρεπε να μένει σε κανέναν αναγνώστη/μελετητή η παραμικρή αμφιβολία για τον κύριο χωρόχρονο της δράσης στην *Eroïca*, δηλαδή για τους ελληνικούς, «φράγκικους» και, γενικά, μη τουρκικούς μαχαλάδες, καθώς και για προάστεια/περίχωρα της Σμύρνης στην περίοδο 1900-1908, με «πλασματικά» συμπληρωμένο επίκεντρο γύρω στα 1903.

Υστερα από αυτά, επιβάλλεται η συνεξέταση/αντιβολή του κειμένου της *Eroïca* με την εισαγωγή του επιμελητή της επανέκδοσής της: ιδού μερικά από τα πορίσματα και τις απορίες της συνεξέτασης αυτής:

Ας αρχίσουμε από τον προσδιορισμό του χρόνου της «ιστορίας»: οι ακριβείς διευκρινίσεις του συγγραφέα στα 1947 (30 χρόνια απόστασης της «ιστορίας» από τη γραφή/δημοσίευσή της =1937/1938, κάτι που οδηγεί στα 1907/1908· 20ός χρόνος

της ζωής του, κάτι που οδηγεί επίσης στα 1908· ηλικία 10-12 χρονών των «μικρών πυροσβεστών, κάτι που οδηγεί στα 1898 ή 1900· «δημιουργικός συμψηφισμός» των παιδιών και του εικοσάχρονου νέου σε δεκαπεντάχρονους εφήβους, κάτι που οδηγεί στα 1903) ξεχνιούνται ήδη από την αρχή της εισαγωγής: ύστερα από πολλές αμφιταλαντεύσεις για το αν «οι χρονολογικές ενδείξεις στην *Eroica*» έχουν σχέση «με τον πραγματικό ιστορικό χρόνο» ή «ο χρόνος [...] είναι φανταστικός» (σ. λζ'), και ύστερα από την αποτυχία λύσης μιας σειράς επιμέρους ημερομηνιακών λεπτομερειών, ο επιμελητής καταλήγει στο μη πειστικό συμπέρασμα «ότι η δράση της *Eroica* τοποθετείται γύρω στο 1910», άρα σε εποχή που ο συγγραφέας είναι ήδη 22 ετών! Τα πράγματα αλλάζουν άρδην, φυσικά, αν ο Κ. Πολίτης δεν γεννήθηκε το 1888, αλλά το 1893 όπως θέλουν μερικές γραμματολογικές μαρτυρίες (απ' όσο ξέρω, το πράγμα δεν έχει διευκρινιστεί οριστικά).

Ο επιμελητής κινείται από την αρχή μέσα στην αοριστία («Είκοσι τόσα χρόνια όμως χωρίζουν την εποχή της ιστορίας από την εποχή της αφήγησης», σ. κε'), με αυξανόμενη, όσο προχωρεί η εισαγωγή του, ανασφάλεια: έτσι, ο θάνατος της μητέρας του Λοΐζου (σ. λε') συνδέεται μεν, έμμεσα, με τον θάνατο της μητέρας του συγγραφέα στα 1900 (σ. πζ', σημ. 6), αλλά ο επιμελητής αφήνει να του ξεφύγει η ευκαιρία προσδιορισμού της αρχής του χρονικού διανύσματος της «ιστορίας», 1900 κ.ε.: η υπέρμετρη προσοχή στις χορευτικές και άλλες μόδες (σσ. λζ'-λη') οδηγούν μη πειστικά σε αρκετά όψιμη χρονολόγηση του χρόνου δράσης· χωρίς προηγούμενη διερεύνηση («Για τη Σμύρνη δεν έχω πληροφορίες», σ. πη') και με μόνο το δεδομένο πως «ο πρώτος μόνιμος κινηματογράφος εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1909», ο επιμελητής αποφαινεται πως οι «αναφορές στον κινηματογράφο [...] είναι προβληματικές», «αν πράγματι πρόκειται για το 1905»· ενώ τόσο η *Chronologie* του V. Grumel όσο και τα ποικίλα «διαρκή ημερολόγια», οι Συνόψεις και τα (ορθόδοξα και μη) Πασχάλια θα τον βοηθούσαν να βρει («ο ζητών ευρίσκει» και «ο αιτών λαμβάνει») σε ποια χρονιά ή σε ποια χρονιά ανήκουν οι συζητούμενες ημερομηνίες ή μέρες (σσ. λη'-λη', στις οποίες θα έπρεπε να προστεθούν και πολλές άλλες, όπως, π.χ., η μέρα «του χορού του *mi-carême*», η Παρασκευή 25 Μαρτίου, σ. 183, κ.ά.), δεν φαίνεται να επιχειρεί καμιά σοβαρή τέτοια προσπάθεια· το ίδιο συμβαίνει και με τα πρόσωπα: ενώ καίριο πρόσωπο του έργου λέγεται Παρασκευάς και ο ίδιος ο συγγραφέας έχει το ίδιο όνομα (Παρασκευάς/Πάρις), και ενώ συζητείται (έστω και ανεπαρκώς) η σχέση τους με το ροβινσώνειο/παραδείσιο λογοτεχνικό πρότυπο, τα ονόματα δεν συσχετίζονται καν με τον ιλιαδικό άξονα του κειμένου, όπως δεν συσχετίζεται και η περίπου 50ήμερη διάρκεια της δράσης του μυθιστορήματος με την περίπου 50ήμερη διάρκεια της «νηστείας»/«αναχώρησης» μιας (ελαφρώς μετακυλισμένης προς τα πίσω) Μεγάλης Σαρακοστής (ουσιαστικά: από την παραμονή της Αποκριάς κ.ε.) ή με την 51ήμερη διάρκεια της *Ιλιάδος*. Ανάλογη διερεύνηση σε βάθος θα περιμέναμε και από τη μουσική εξέταση του κειμένου, στην οποία ο επιμελητής αφιερώνει, ευπρόσδεκτα, τέσσερις πολύ μεστές έως και πολύτιμες σελίδες της εισαγωγής του (σσ. νδ'-νη'), χωρίς όμως να σταματά στην (αποκαλυπτική για το μυθιστόρημα) σημασία των τμημάτων της τρίτης συμφωνίας του Beethoven και της σειράς/διαδοχής τους («1. Allegro con brio», «2. Marcia funebre: Adagio assai», «3. Scherzo: Allegro vivace», «4. Finale: Allegro molto») ή στις μουσικές καινοτομίες της· αφού η συμφωνία του 1803-1804 (πρώτη εκτέλεση, Βιέννη 1805) ξεκίνησε με αφιέρωση στον ηρωικό ελευθερωτή Ναπολέοντα Βοναπάρτη η οποία αποσύρθηκε ύστερα από τη συνειδητοποίηση πως εκείνος είχε μεταλλαχθεί στον εθνικιστή «μεγαλοϊδεάτη» αυτοκράτορα Ναπολέοντα Α', μήπως η επιλογή της *Eroica* ως τίτλου του μυθιστορήματος αποτελεί και έμμεσο σχόλιο/προανάκρουσμα του Κ. Πολίτη για τις επακόλουθες, νεοτουρκικές και τσετοκεμαλικές σμυρναϊκές τύχες των χρόνων

1908-1922; Επίσης, *Eroica* είναι, άραγε, μόνο εν. θηλ. επιθ. ιταλ. προέλευσης που μας οδηγεί μόνο στην τρίτη συμφωνία του Beethoven, ή μπορεί να διαβάζεται συγχρόνως και ως πληθ. ουδ. επιθ. ιταλ. προέλευσης, κάτι που θα μας οδηγούσε στα «ηρωικά» πεπραγμένα της δράσης του μυθιστορημάτος;

Αντίστροφα, πρέπει να σημειωθεί πως δεν συζητείται μια σειρά άλλων στοιχείων που απαντούν προς το τέλος της «ιστορίας», και θα μπορούσε να υποθεθεί πως «ξεχειλώνουν» απροσδόκητα τον (ούτως ή άλλο) αποστειρωμένο από το μουσουλμανικό στοιχείο του σμυρναϊκό χωρόχρονο, οδηγώντας τον προς την κατεύθυνση των χρόνων 1920-1922: έτσι, π.χ., αν ο ορθρινός κανονιοβολισμός αποτελεί συνοδεία/προανάκρουσμα εθνικοθηρασκευτικού εορτασμού εντός πόλεως («Ηχολογούσαν μουσικές, σημαίες, κωδωνοκρουσίες», σ. 187· «τα πυροτεχνήματα και τη μεγάλη λαμπαδοφορία», σ. 188) κατά την ημέρα του Ευαγγελισμού, θα φαινόταν «φυσιολογικότερο» να εκτυλίσσεται στη Σμύρνη των χρόνων αυτών της νόμιμης «κατοχής» της από τον ελληνικό στρατό της «Εγκάρδιας Συνεννόησης» – εκτός πια αν πρόκειται για τυχαία σύμπτωση των σμυρναϊκών αποκριάτικων εορτασμών με εορταστικό κανονιοβολισμό της Παλιγγενεσίας από ελληνικά πλοία του Αιγαίου και της περιοχής της Χίου ή από πλοία ανοιχτά της Σμύρνης – αν ο συγγραφέας γεννήθηκε το 1893 και όχι το 1888, τότε το τελικό όριο της δράσης θα μετατοπιζόταν από το 1908 στα 1913, και τα πράγματα θα γίνονταν «σαφέστερα», αφού κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο τα νησιά του Α. Αιγαίου είχαν απελευθερωθεί/ ενσωματωθεί στην πράξη. Φυσικά, όλες αυτές οι υποθέσεις καταρρέουν, και το κείμενο ξαναποκτά τον συμπαγή χωρόχρονό του, όταν θυμηθούμε τη δήλωση του ίδιου του Κ. Πολίτη (1947): «Οι πυρκαγιές εκεί [στην πόλη της Σμύρνης] ήταν συχνότατες, κι έριχναν μια κανονιά από το κάστρο απάνω για το συναγερμό.» (βλ. και εδώ, σημ. 5)· με τη δήλωση αυτή αποκτά και την πλήρη σημασία της η έξοχη για την οικονομία και ιδεολογία του έργου καταληκτήρια «μηχανή» του (δουρειοίπικου) εμπρησμού και η απώτερη και μύχια προσδοκία της ηρω(ολατρ)ικής σμυρναϊκής εφηβικής παρέας κατά την όψιμη τουρκοκρατία: να εκβιαστεί ο απών από το προσκήνιο (μα πάντοτε παρών στην πραγματικότητα της «σφαιρικής» Σμύρνης) οθωμανός δυνάστης για έναν (οιονεί συνοδευτικό της ελληνικής εθνικής γιορτής-δοξολογίας) «κανονιοβολισμό»!

Ας συνεχίσουμε με τον προσδιορισμό του χώρου της «ιστορίας»: στο κυρίως κείμενο της εισαγωγής όλα τα στοιχεία της περιγραφής της πολυεθνικής και πολυπολιτισμικής σύνθεσης του κομματιού της πόλης που «θέλει να δει» η όραση του αφηγητή, της παιδείας της (ελληνικά και ρωμαιοκαθολικά σχολεία, αμερικανικό/προτεσταντικό σχολείο κτλ.), του πληθυσμού της, των ειδικότερων χώρων της, του τρόπου ζωής τμήματος των κατοίκων της κτλ. (σ. κθ' κ.ε. της εισαγωγής, και *passim*) αφήνονται ασχολίαστα και ασύνδετα από τον ζωτικό τους χώρο, της Σμύρνης: το (αναπόδεικτο) σαχινικό αξίωμα που κυριαρχεί σχεδόν από την αρχή (σ. λς'-λζ') είναι πως «Η *Eroica* δεν είναι ρεαλιστικό μυθιστόρημα για να μπορούμε να κάνουμε πειστικές συσχετίσεις ανάμεσα στα πρόσωπά του και σε πραγματικούς ανθρώπινους τύπους. Το ίδιο ισχύει και για το γεωγραφικό πλαίσιο της *Eroica*»· επίσης, πως οι τοπογραφικές κτλ. λεπτομέρειες «δε μας επιτρέπουν να [...] ταυτίσουμε [τη φανταστική πόλη της *Eroica*] με καμιά [...] υπαρκτή πόλη. Το γεωγραφικό πλαίσιο, λοιπόν, είναι το ίδιο φανταστικό όσο είναι και τα πρόσωπα [...]. [...] η πόλη είναι φανταστική [...]».

Έτσι, ο αναγνώστης συναντά την πραγματική πόλη-αφετηρία του έργου μονάχα σε σημειώσεις που επιτάσσονται της εισαγωγής, συνήθως όμως σε συσχετισμό αποκλειστικά με γνωστά βιογραφικά στοιχεία του Κ. Πολίτη (π.χ. σ. πζ, σημ. 5) και όχι με την «ιστορία» τής *Eroica*, ή, κατά παραχώρηση, σε συσχετισμό αποκλειστικά με την «κοσμοπολίτικη ατμόσφαιρα» της Σμύρνης και όχι με όλα τα *realia* που την αφορούν (π.χ. σ. πζ, σημ. 8· στην ίδια σημείωση, ενώ μνημονεύονται μη ελληνόγλωσσα σχολεία της Σμύρνης και το ανθηρό εμπόριο της γλυκώριζας, μπλέκεται στη συζήτηση άστοχα και η Πάτρα, που – σε αντίθεση με τη Σμύρνη – γνώρισε εργοστάσια και εμπόριο γλυκώριζας/γιάμπολης/*meyanöki* μόνο στον 19ο αι. και δεν ήταν η μόνη πόλη της εποχής που είχε στην πρώτη δεκαετία του 20ού αι. πληθυσμό περ. 40.000 κατοίκων: ο επιμελητής είτε παρερμηνεύει τα αποσπασματικά «ακουόμενα» λόγια προσώπου του έργου, σ. 44 – που δεν είναι διόλου σαφές αν αναφέρονται στη Σμύρνη, ή στο σύνολο του πληθυσμού της –, είτε έχει ξεχάσει να δει στοιχειώδη βοηθήματα για τη Σμύρνη της εποχής, όπως, π.χ., το λήμμα «Σμύρνη (τουρκ. *İzmir*)» της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας του «Πυρσού»/Δρανδάκη, όπου αναγράφονται ρητά τα εξής για την πόλη: «[...] έχουσα προ του [Α'] Παγκοσμίου πολέμου κατά μεν την επίσημον τουρκικὴν στατιστικὴν 130.000 κατοίκους (εξ ὧν παραδόξως και ὅλως ανακριβῶς μόνον αι 40.000 [ἐγὼ υπογραμμίζω] ἐφέροντο ως Ἕλληνες) [...]» θυμίζω πως δεν είναι σαφές αν το πρόσωπο που μιλά στο σημείο αυτό της «αφαιρετικής», ως προς το μουσουλμανικό στοιχείο της Σμύρνης, *Eroica* – δηλαδή ο φίλος του γραμματέα του ιταλικού προξενείου «κυρίου Λεπάντε» – είναι Ἕλληνας, ώστε να «θίγεται» από την επίσημη νεοτουρκικὴ δημογραφικὴ «ανακρίβεια» ὡς πηγεται ο συντάκτης του λήμματος της *MEE*): η Πάτρα ξαναμπλέκεται αχρείαστα μα και αδιέξοδα στη συζήτηση και στη σ. λζ: «Ξέρουμε πως ο Πολίτης έμενε στην Πάτρα την εποχή που έγραφε το βιβλίο, αλλά οι φαινομενικές ομοιότητες της φανταστικής πόλης τής *Eroica* με την Πάτρα (οι στοές στους δρόμους της, ο κόλπος με το λιμάνι στην άλλη όχθη, όπου έγινε μια ιστορική ναυμαχία, κλπ.) δε μας επιτρέπουν να την ταυτίσουμε με την Πάτρα, ούτε και με καμιά άλλη υπαρκτή πόλη»: αλλά το κείμενο δεν φαίνεται να δίνει καμιά τέτοια «ομοιότητα», αφού οι «στοές» δεν έχουν καμιά σχέση με τις στοές-σκεπαστά πεζοδρόμια της Πάτρας, Κέρκυρας, Θεσσαλονίκης και τόσων άλλων μεσογειακών πόλεων, αλλά με τις σκεπαστές εμπορικές στοές-μπεζεστένια ή τσαρσιά, ενώ «ιστορική ναυμαχία» σε «κόλπο με το λιμάνι στην άλλη όχθη» δεν έγινε μόνο στη Ναύπακτο του 1571, δηλαδή «στην άλλη όχθη [ακτή]» του Κορινθιακού, αλλά και στην «άλλη όχθη [ακτή]» του κόλπου της Σμύρνης, και συγκεκριμένα στον Τσεσμέ τον Ιούλιο του 1770· από τη σ. λ' αρχίζει ένας αμήχανος και αδιέξοδος προβληματισμός για μερικά από τα υπαρκτά ή (ονομαστικά) αλλοιωμένα τοπωνύμια της Σμύρνης και του περιγυρού της (Πάνω Πόλη/Πάνω Περιβόλια, Κάτω Πόλη· Δευκάλεια, οδός Αλόης, οδός Αρμοδίου, Ελεμίνθα, βουνό Άχορφος· θα μπορούσαν να προστεθούν και πάμπολλα άλλα), ο οποίος θα γινόταν λιγότερο αμήχανος αν είχε προσεχτεί ο (δυστυχώς) κουτσουρεμένος χάρτης τμήματος της παλιάς Σμύρνης που αναπαράγεται στο πίσω εξώφυλλο της επανέκδοσης του *Στου Χατζηφράγκου*, ή αν είχε διαβαστεί το σχετικό λήμμα της *MEE* (με την πολύ μεγαλύτερη εικονογράφηση) είτε, ακόμη καλύτερα, μερικά από τα πολλά βιβλία/περιγραφές που υπάρχουν για τη Σμύρνη πριν από την Καταστροφή, και αν λαμβανόταν υπόψη ότι, όπως σε κάθε τμήμα του αρχαιόπληχτου κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αι. «μειζονος» ελληνισμού, ιδίως του περιφερειακού, όπου πάντοτε βρίσκονταν πρόθυμοι αρχαιομαθείς λόγιοι για αρχαιόστικα βαφτίσια τοπωνυμίων, ονομάτων κτλ., και στη Σμύρνη είχε διακριθεί για παρόμοιες δραστηριότητες ο Ικέσιος Λάτρις/Ευθύφρων ή Δειναγόρας, 1799-1881, στοιχείο που σίγουρα θα κινήσει αργότερα και τον Πάρι Ταβε-

λούδη/Κοσμά Πολίτη, ενμέρει και μόνον αποστασιοποιημένο «ειρωνικά» από την αρχαιολατρία που φαίνεται να τον έθρεψε καλά στα παιδικά και εφηβικά χρόνια του, να συνεχίσει το ονοματικό κέντημα πάνω στον ίδιο, ομηρικό ή άλλο καμβά (η Δευκάλεια, π.χ., δεν σχετίζεται μόνο με τον «εδεμικό/αδαμικό» και «νωικό» Δευκαλίωνα, αλλά αποτελεί και το δεύτερο όνομα της νύμφης Καλυψώς, ενώ ο απομονωμένος θαλασσινός/νησιωτικός παράδεισος του λιβαδιού/σπηλιάς της στην ηδονική όσο και ταφική Ωγυγία δεν μπορεί να μην ανακαλεί ή να μην ισοστοιχίζεται με τον σχεδόν αισθητιστικό υπαίθριο locus amoenus της *Eroica*).

Ιδιαίτερα πρέπει να συζητηθεί η επιμονή του επιμελητή στο ότι «ορισμένα χαρακτηριστικά» αυτής της Δευκάλειας (φαντάζομαι κυρίως το «καστέλλο» και το λιμάνι της, όχι όμως άλλα, όπως, π.χ., το «λάγνο» δάσος της κ.ά. πολλά) θυμίζουν τη Ναύπακτο (Λεπάντο), με αφορμή το επώνυμο του γραμματέα του ιταλικού προξενείου Λεπάντε και την ενδεχόμενη σχέση του καρδιοκατακτητή Δον Ζουάν, του *Don Giovanni* του Mozart και του Don Juan του Αυστριακού (σ. π' είναι περίεργο πώς ο επιμελητής λησμονεί να εκμεταλλευτεί και την αναφορά σε «γύρω βλαχοχώρια» με τις ρουμελομοραίτικες ονοματικές αποχρώσεις, σ. 139, που – αν έλειπαν άλλες, σαφείς αντενδείξεις – θα μας πήγαιναν, ίσως, στα «γραφικά» του περί την Πάτρα χώρου που συζητούν οι Γ. Π. Σαββίδης και Κ. Πολίτης στη συνέντευξη του 1963)· όσο, όμως, δεν εντοπίζεται ή δεν διαγράφεται η (ονοματικά τροποποιημένη) «Δευκάλεια» που φαίνεται να είναι υπαρκτή στον σμυρναϊκό περίγυρο και, εκτός από τον κόλπο της Σμύρνης, σχετίζεται και με κάποιον ακροασιακό ή περι-ασιακό χώρο (τον λόφο της Ακρόπολης-Κάστρου και των τειχών του Πάγου; άλλο λόφο/ύψωμα με αρχαιότητες; την περιοχή εκείθεν της γέφυρας του ποταμού Μέλητα;), όλοι αυτοί οι συνειρμοί κρέμονται κυριολεκτικά στον αέρα: το σημαντικότερο, και πιο αποστομωτικό για τον παραλληλισμό «Δευκάλειας»-Ναυπάκτου: η Δευκάλεια του κεμένου είναι σαφώς προσιτή διά ξηράς στον περιπατητή που βγαίνει από τη Σμύρνη, ενώ η Ναύπακτος της εποχής πριν από τη ζεύξη Ρίου-Αντιφρίου ήταν όχι μόνο πολύ μακριά από την Πάτρα μα και απρόσιτη στον υποτιθέμενο πατρινό εκδρομέα χωρίς θαλάσσιο μέσο.

Κάτι τελευταίο, μα πολύ βασικό: παρά τη διαφορά στις ονομασίες, υπάρχουν τόσες και τέτοιες αναλογίες σε χωροχρονικές ομοιότητες, και ταυτίσεις χωροχρονικών λεπτομερειών της δράσης στην *Eroica* και στο *Στου Χατζηφράγκου* (καμία από αυτές δεν διερευνάται από τον επιμελητή), ώστε η «φανταστικότητα» της πόλης του πρώτου μυθιστορήματος να καταντά φαντασιοπληξία.

Αλλωστε, και χωρίς τις επιβαλλόμενες αυτές συγκρίσεις, το ίδιο το κείμενο της *Eroica* εμπεριέχει και πάμπολλα άλλα στοιχεία/realia, που, αν διερευνούνταν, θα οδηγούσαν τον επιμελητή σε ασφαλέστερα χωροχρονικά πορίσματα και σε εγκατάλειψη της εμφανούς σμυρνοφοβίας του σημειώνω ελάχιστα μόνον από αυτά:

Δεν ήταν δύσκολο, π.χ., να διερευνηθεί σε ποια πόλη βρίσκεται ο «κυματοθραύστης» αυτού του κλειστού και «θολού» λιμανιού της σ. 3, όπου «χοροπηδάνε» και τουρκικά «σάτια» (ελαφρές βάρκες/πλοίαρια με επίπεδη/ρηχή καρίνα) και απ' όπου μπορούν να φορτώνονται όχι μόνο γλυκέρια μα και χαρούπια και καπνά (όχι βέβαια από την Πάτρα της εποχής, φαντάζομαι)· θα μπορούσαν, επίσης, να έχουν διερευνηθεί: αν το «Συμιανό» της σ. 4 είναι αντί του «Συμιανό» στο μουσείο ποιας πόλης υπήρχε «το παλιό εκείνο χάλκινο μισοβάβαρο παιδί πάνω στο κολοβό του άτι» (σ. 5)· κοντά σε πιο «προαστιακό» γεφύρι υπήρχε «απομεινάρι του παλιού μεντρεσέ» (σ. 13)· ποιο είναι το «Ινστιτούτο» της σ. 13· σε ποια πόλη έδρευε ο Α.Ο.Π. (Αθλητικός Όμιλος Ποδοσφαίρου), σ. 15· σε ποια

πόλη αναφέρονται τα του δημοτικού φωτισμού των δρόμων με φωταέριο και η ελληνική «μικροεταιρεία φωτισμού», σ. 17 κ.ε.· σε ποια πόλη βρίσκεται η επίμονα επανερχόμενη και συνδεδεμένη με εκπαιδευτήρια και τη ζωή των εφήβων «τριγωνική πλατεία» (passim)· αν τα εβραϊκά γλωσσικά και άλλα στοιχεία των σ. 18 κ.ε. (μερικά από τα οποία επαναλαμβάνονται και Στου Χατζηφράγκου) θα ταίριαζαν, εκτός από τη Σμύρνη, και σε άλλες από τις πόλεις που ερίζουν μέσα στην εισαγωγή του επιμελητή για τον χώρο γέννησης της Δράσης της *Eroica*· για ποια «φραγκοκλησιά» γίνεται λόγος στη σ. 28· αν είναι δυνατό να γίνεται λόγος (σ. 34) για πρόσωπα που έμεναν «δέκα χρόνια στην Ελλάδα» και μετατέθηκαν πριν ένα μήνα «εδώ», και αυτό το «εδώ» να μην εννοεί τη Σμύρνη ή κάποια εξωελλαδική πόλη, μα την Πάτρα· αν είναι υπαρκτό πρόσωπο η ηθοποιός Βίβα Τσαγγενφελτ (σσ. νά. 44 κ.ε., 126) και αν είχε περάσει ποτέ (στη δεκαετία του 1870) από τη Σμύρνη· σε ποια πόλη κυκλοφορούσαν «φραγκισκανά ψηλόλιγνα καλογεράκια» (σ. 50) και όλη τούτη η πανσπερμία των λεβαντίνων και των άλλων μη Ελλήνων (passim)· σε ποια πόλη υπήρχε τόσο εξωτερικός «εμπορικός σταθμός» του τρένου όσο και (εντός πόλεως) αστικός/επιβατικός σταθμός (σ. 77)· σε ποια πόλη υπήρχε την εποχή αυτή μόνον ένα επίσημο προξενείο, ενώ «οι άλλες χώρες διατηρούσαν υποπροξενεία με ντόπιους εμπόρους διορισμένους όπως-όπως: μεγαλομπακάληδες, κρασάδες – κι ένα δικηγόρο» (σ. 90)· ποιος είναι ο κοντινός στην πόλη «λόφος με τ' αρχαία», αν όχι το «αρχαίον φρούριον» του σμυρναϊκού Πάγου (σ. 106)· ποια πόλη αντικρίζει μικρά «νησιά» (σ. 116 κ.ε.)· σε ποιας πόλης τον υπαίθριο περίγυρο υπήρχαν κιόσκια και έβρισκαν ζαρκάδια (σ. 118 κ.ε.)· ποια είναι η πόλη στην οποία ήρθαν «τρεις μηχανικοί από την Ευρώπη για να μελετήσουν την προέκταση του λιμανιού» (σ. 126)· σε ποια πόλη υπήρχαν «Ευαγγελική Εκκλησία», «μιοιονάριοι», «συναγωγή», η «καθολική εκκλησία» τής «Σάντα Γκλόρια» κ.ο.κ. (σσ. 128, 129 κ.α., 161)· σε ποια πόλη θα ταίριαζε ο ρεμπέτικος αμανές των σ. 136-137· πού βρίσκεται και με τί ισοδυναμεί «το ιερό της Ρέας» (σ. 141)· τα σήματα πολλά, μα η διερεύνηση λυγρή είτε παντελώς ανύπαρκτη.

Η διερεύνηση τέτοιων λεπτομερειών θα πρόσφερε στον αναγνώστη πολλή μεγαλύτερη βοήθεια από την επανάληψη γενικεύσεων για την εθνική «πίκρα» των «εκπροσώπων της Γενιάς του '30» ύστερα από το 1922 και για το ότι, δήθεν, ύστερα από το 1936 «γύρισαν τις πλάτες τους στο δυσάρεστο περιβάλλον τους και προτίμησαν να γράψουν με νοσταλγία για ένα εξιδανικευμένο παρελθόν· το παρόν ήταν γι' αυτούς οδυνηρό κι αντιποιητικό» (σ. ξη').

Ας τελειώσουμε με τον ισολογισμό «ιστορίας» και «αφήγησης»· ο αφηγηματολόγος («συμβολικολόγος» και «ειρωνικολόγος») επιμελητής τον έχει κάνει ήδη από την αρχή της εισαγωγής του: «Στην *Eroica*, η ιστορία είναι μάλλον ασήμαντη· η αφήγηση είναι το παν» (σ. κζ').

Έτσι, «ασήμαντη» η φανταστικορεαλιστική «ιστορία» της Αμμοχώστου του Κυριάκου Χαραλαμπίδη, «ασήμαντες» οι παραμυθικές ή σατιρικορεαλιστικές «ιστορίες» της Κερύνειας και της Λευκωσίας στη Ρήνα Κατσελλή και στον Γιάννη Κατσούρη· αν είχαν ονοματίσει διαφορετικά τα τοπωνύμια και καθέκαστα των πόλεων τους και είχαν νεοτερίσει περισσότερο σε χρονολογικοημερομηνιακά παιχνιδίσματα, κάπου γύρω στα 2030 ένας επιμελητής της επανέκδοσής τους ανάλογος με τον επιμελητή της επανέκδοσης της *Eroica* θα έβρισκε πως Αμμόχωστος, Κερύνεια και Λευκωσία των χρόνων πριν από το 1974 είναι πόλεις φανταστικές, και θα αναφώνουσε: «Το αφηγηματικό ντεβλέτι να 'ν' καλά, Αμμόχωστος, Κερύνεια,

Λευκωσία γιοκ». Όσο κι αν το κείμενο της *Eroica* βοά σε κάθε φράση του «φυγάδα» της πως «Πάντα η Σμύρνη είναι. [...] / όσο κι αν έπαθεν απ' τους πολέμους βλάβη / όσο κι αν μίχραινε, πάντα θαυμάσια χώρα», όλο και κάποιος θα επιμένει πως η πόλη του κειμένου δεν είναι παρά μια από τις παράξενα απροσδιόριστες και ασύλληπτες, και προπαντός *άορατες*, Μουσταφοκεμαλίες του Italo Calvino: τί κι αν «Οι ταξιδιώτες των Μυθιστορημάτων ξέρουνε περισσότερα να σας πουν απ' τους Κοινοπολιτειακούς φαντασματογράφους»;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Κοσμάς Πολίτης, Eroica*, επιμ. Peter Mackridge, Αθ., «Ερμής», 1982 [NEB, ΔΠ 53]; *Κοσμάς Πολίτης, Στου Χατζηφράγκου*, επιμ. Peter Mackridge, Αθ., «Ερμής», 1988 [NEB, ΔΠ 47]. Δυστυχώς, οι επανεκδόσεις αυτές δεν είναι φιλολογικές, ούτε καν χρηστικές, αφού είτε «αναπαράγουν πιστά» τις πρώτες αυτοτελείς εκδόσεις είτε «είναι πανομοιότυπα» τους, διατηρώντας την αλλοπρόσαλλη ορθογραφία τους (ιδιαίτερα οδυνηρή στις λανθασμένες ξένες λέξεις): επίσης, είναι κατά τόπους ανακριβής η δήλωση πως «διορθώθηκαν σιωπηρά τα τυπογραφικά λάθη» (*Eroica*, ό.π., σ. πς'), ενώ στη σ. 48', σημ. 57 διορθώνεται ως «αβλεψία του Πολίτη» (ευτυχώς μόνο στη σ. οε' της εισαγωγής) το απολύτως σωστό «παίρνοντας μέρος εσωτερικά [=μύχια, μυστικά] στη δράση» σε «παίρνοντας μέρος εξωτερικά στη δράση» (βλ. και τις ορθές – ειδικά για το σημείο αυτό – παρατηρήσεις του Λ. Παπαλεοντίου, «Δυο λεπτομέρειες στην *Eroica* του Κοσμά Πολίτη», *Μικροφιλολογικά* 19, Άνοιξη 2006, σ. 24). Πολλές μικροατέλειες και παραλείψεις παρατηρούνται και στις επιμετρικές «Σημειώσεις», σσ. 196-200. Δυστυχώς, η όψιμη εντύπωση του Γ. Π. Σαββίδη (1988) σχετικά με «την παρατεινόμενη φροντίδα του “Ερμή” για την νοικοκυρεμένη επανέκδοση τεσσάρων μυθιστορημάτων» του Κ. Πολίτη (Γ. Π. Σαββίδη, *Καστανόχλωμα*, 1979-1989. Πενήντα πέντε μικρά δοκίμια, εγκώμια, εισηγήσεις, βιβλιοκρισίες, μαχητικές επιστολές κ.ά., Αθ., Καστανιώτης, 1989, σ. 207) δεν επαληθεύεται στην περίπτωση της *Eroica*.

2. Πράγματι, στο απόσπασμα της συνέντευξης του Γ. Π. Σαββίδη, «Μια συνομιλία με το συγγραφέα», στον τόμο *Κοσμά Πολίτη Στου Χατζηφράγκου*, Αθ. 1963, σσ. θ'-α', αναδημοσ. στις σσ. 208-209 της επανέκδοσης της *Eroica* από τον P. Mackridge, περιέχεται η εξέλιξη «εκμαιευτική»/φαρεντυική ερώτηση του δημοσιογράφου-φιλόλογου, από την οποία, όμως, ο (ούτως ή άλλως) υποχρεωμένος στον εκδότη και οικονομικό συμπαραστάτη του συγγραφέας ξεγλιστρά ευέλκικτα: «ΕΡΩΤΗΣΗ: Στα δύο έργα σας που ανέφερα πριν, θεωρώ ότι η Σμύρνη των νεανικών σας χρόνων, τουλάχιστον ως κοινωνικός χώρος, αποτελεί σιωπηρή προϋπόθεση. Γιατί δεν τα εντοπίσατε σαφέστερα – ιδίως <σ>την *Ερόικα*, όπου χρησιμοποιήσατε πολλά στοιχεία του Πατρινού αστικού τοπίου, καθώς και της γύρω περιοχής [εγώ υπογραμμίζω: αλλά, ποια είναι τα στοιχεία αυτά; Ο ευρών αμειψήσεται], χωρίς καν να τα προσδιορίσετε;» «ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Δεν μου χρειαζόταν. Η *Ερόικα* είναι ασφαλώς [εγώ υπογραμμίζω, όπως και παρακάτω] επηρεασμένη από τον διεθνισμό της Σμύρνης – που ίσως δεν υπήρξε ποτέ, πουθενά, στην Ελλάδα, τουλάχιστον όχι στα χρόνια μου: ούτε καν στην Κέρκυρα, ούτε ασφαλώς στην Πάτρα. [...] Ζούσα τότε [δηλ. κατά τη συγγραφή της *Eroica*, 1934-1937] στην Πάτρα, και ίσως γι' αυτό να δανείστηκα μερικά γραφικά από τον περίγυρό μου [«έτσι είναι, αν έτσι νομίζετε», ή, αλλιώς, «χατίρια δεν χαλώ, ιδίως σε όσους αρέσει η Πάτρα, τα γραφικά αλώνια και το καρναβάλι της ή τα πελοποννησιακά και στερεοελλαδίτικα «βλαχοχώρια»]. Αλλά γιατί να τα προσδιορίσω, αφού η πολιτεία της *Ερόικα* δεν ήταν πια ούτε η Σμύρνη, ούτε βέβαια η Πάτρα;»

Σημειώνω, πάντως, πως, επειδή φαίνεται πως συχνά οι πρώτες εντυπώσεις – έστω κι αν είναι στραβές – παραμένουν, ακόμη και στα τέλη του 1989 ο Γ. Π. Σαββίδης υποστήριξε, και μάλιστα ακόμη πιο εμφατικά, σε συνέντευξή του στον Μ. Λιανό ότι: «Στην *Eroica* [ο Κ. Πολίτης] παντρεύει την εμπειρία της Σμύρνης και της Πάτρας και δημιουργεί μια πόλη που μετέχει εξίσου [εγώ υπογραμμίζω] των δύο προηγούμενων». Γ. Π. Σαββίδης, *Τράπεζα Πνευματική*, 1963-1993, Αθ., «Πορεία», 1994, σ. 256, και Μ. Σαββίδης (επιμ.), Γ. Π. Σαββίδης, *Εδώδιμα αποικιακά. Ελάσσονα και ανέκδοτα κείμενα και ποιητικές μεταφράσεις*, 1945-1995, Αθ., «Ερμής», 2000, σ. 336.

3. Α. Σαχίνης, *Η σύγχρονη πεζογραφία μας*, Αθ. 1951, σσ. 17, 25-31, αναδημ. στις σσ. 226-230 της επανέκδοσης της *Eroica* από τον P. Mackridge. Περιορίζομαι μόνο σε δύο σημεία, που δείχνουν αφενός την ανυπαρξία αναγνωστικής προσοχής και οξυδέρκειας του κριτικού που βλέπει μονάχα ένα «εφηβικό μυθιστόρημα», αφετέρου τη συσώρευση χαρακτηρισμών που θα γίνουν κοινοί τόποι στην εισαγωγή τού υπό αίρεση επιγόνου-επιμελητή: «Η *Eroica* είναι η τεχνικά και απαλά λεπτορρηγμένη ιστορία μιας ομάδας παιδιών, που γράφεται με υλικά ονειρικά και παραμυθένια [εγώ υπογραμμίζω, όπως και παρακάτω] και, παράλληλα, η εικόνα μιας ελληνικής επαρχιακής πολιτείας [πάγια αγκύλωση του αθηναϊκού πολιτικοί-δεολογικού συντηρητισμού ήταν να βγάξει όλες τις περιοχές της εξωελλαδικής περιφέρειας, από τη Μ. Ασία ως την Κύπρο και μακρύτερα ακόμα, «ελλαδικές επαρχίες»], που βυθίζεται και μισχάνεται στις περιοχές του μυθικού και του φανταστικού και ζει έξω από τα όρια του απτού και του γνώριμου. Μέσα σε μια μικρή πολιτεία, μουσικά, νοσταλγικά και αέρινα τοποθετημένη από το συγγραφέα στις αρχές του εικοστού αιώνα [...]. Ο Κοσμάς Πολίτης σαν πεζογράφος βρίσκεται στους αντίποδες του ρεαλισμού· έτσι η *Eroica* δεν έχει κεντρική υπόθεση και πλοκή [...]» Οι κύριες ιδεολογικές και θεματικές τοποθετήσεις του Α. Σαχίνη υιοθετούνται από τον P. Mackridge και στη σύντομη παρουσίαση της *Eroica* στο verso του μπροστινού εξώφυλλου της επανέκδοσης («το κατεξοχήν “μυθιστόρημα της εφηβείας” της νεοελληνικής λογοτεχνίας», κ.ο.κ.).

4. Α. Καραντώνης, «Κοσμάς Πολίτης, *Eroica*», *Τα Νέα Γράμματα* 4 (1938) 816-821, αναδημ. στις σσ. 206-208 της επανέκδοσης της *Eroica* από τον P. Mackridge.

5. R. Levesque, *Domaine grec*, Genève-Paris 1947, σσ. 197-198, αναδημ. στις σσ. 206-208 της επανέκδοσης της *Eroica* από τον P. Mackridge. Το απόλυτα διαφωτιστικό και έξοχο κείμενο του Κ. Πολίτη θα άξιζε να αναδημοσιευτεί ολόκληρο και εδώ· περιορίζομαι στα σημεία που ενδιαφέρουν περισσότερο το θέμα μας: «Εμάς, τα παιδιά της Μικρασίας, τα παιχνίδια μας στην Αιολία είχαν αρχαίο χαρακτήρα. [...] Σε μας, στην Αιολία και στην Ιωνία, οι ομηρικές αναμνήσεις είχαν διατηρήσει όλη την αξία τους. Στις Απόκριες ντυνόμαστε αρχαίοι Έλληνες. Στη Σμύρνη το παρθεναγωγείο ονομαζόταν “Ομηρικών”. Το δικό μας γυμνάσιο είχε ένα μικρό μουσείο με νομίσματα, αγγεία και εκμαγεία. Πηγαίναμε εκεί κι ονειρευόμαστε. [...] Η ωραιολατρία έμενε πολύ ζωντανή σε μας, όπως κι η γοητεία της ανδρείας, της τόλμης, της ανιδιοτέλειας της παιχνιδιού. Φυσικά οι Έλληνες πυροσβέστες της Σμύρνης με την αρχαία περικεφαλαία τους είχαν μεγάλο γόητρο για μας. Οι πυρκαγιές εκεί ήταν συχνότητες, κι έριχναν μια κανονιά από το κάστρο πάνω για το συναγεμώ. Το πάθος μας, η αγάπη για τον κίνδυνο, η επιθυμία να κάνουμε κατάπληξη, κι η χαρά της συντροφιάς ώθησαν την παρέα μας να δημιουργήσει μια εμπρηστική συμμορία – αλλά ταυτόχρονα αναλαμβάναμε να σβήσουμε τις φωτιές που είχαμε ανάψει. Εμείς, καμιά δεκαριά παιδιά, τρομοκρατούσαμε τη Σμύρνη. [...] Τριάντα χρόνια αργότερα, προσπάθησα να ανακαλέσω [το ανακάλημα αυτό δίνει, με τρόπο υπεραρκετό και τη μνημονική/θρηνητική «βαθιά δομή» του ειδολογικού στίγματος του έργου] εκείνα τα χρόνια και την κοσμοπολίτικη ατμόσφαιρα της Σμύρνης. Ήμαστε Έλληνες – αλλά οι γονείς μας μας έβαζαν να μάθουμε αρκετές γλώσσες, κι έτσι τα γούστα μας κι οι ιδέες μας ήταν κάπως παρδαλά. [...] Η ιδέα αυτού του βιβλίου γεννήθηκε μέσα μου από ένα λουλούδι που μου πέταξε παίζοντας ένα κορίτσι στην Πάτρα. [ιδού ένα από τα «γραφικά» που «δανείστηκε» ο συγγραφέας «από τον περίγυρό» του· αλλιώς, βέβαια, από την εξιστόρηση απουσιάζει οποιαδήποτε Πάτρα κ.ο.κ.] Ξαναζωντανέψαν τότε χίλιες αναμνήσεις, και μου ήρθε να εξιστορήσω τον εικοστό μου χρόνο. Αλλά σιγά σιγά ένιωσα τους ήρωές μου να μικραίνουν, να γίνονται εφηβοί. Στην παρέα με τους μικρούς πυροσβέστες που ήμουν μέλος, δεν ήμαστε πάνω από δέκα δώδεκα χρονών, για να πω την αλήθεια. Στο τέλος, από ένα παράξενο συμβιβασμό, οι ήρωές μου έγιναν εφηβοί δεκαπέντε χρονών.»

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Ὁ κύριος πεζογράφος Γιάγκος Πιερίδης

Ὁ Γιάγκος Πιερίδης γεννήθηκε στήν Αθήνα τό 1897 ἀπό κύπριο πατέρα, τόν Ἀπόστολο Πιερίδη, καί μητέρα τήν Ἀθηναία Εὐανθία. Μεγάλωσε ὅμως καί σπούδασε στήν Αἴγυπτο, ὅπου ἐργάστηκε ὡς δημοσιογράφος. Στήν Ἀθήνα ἐπέστρεψε τό 1933, ἔτος θανάτου τοῦ φίλου του Καβάφη, τόν ὁποῖον συναναστράφηκε στενά ἐπί ἑννέα ἔτη, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος σέ αὐτοβιογραφικό του σημείωμα, πού δημοσιεύθηκε στή *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* τοῦ 1960. Πέθανε τό 1970. Στό διάστημα τῆς ἀθηναϊκῆς του ζωῆς ἐπισκεπτόταν συχνά τό γενέθλιο νησί τοῦ πατέρα του, ὅπου ζοῦσαν πολλοί συγγενεῖς του.

Γιάγκος Πιερίδης
Σχέδιο Μιχ. Μιχαλινάκου

Πρωτοπαρουσιάστηκε μέ τή συλλογή διηγημάτων *Ένας ξένος* (1927) καί λίγο ἀργότερα μέ τρεῖς νουβέλες μέ τόν γενικό τίτλο *Οἱ σωτήρες* (1929), τυπωμένα καί τά δυό βιβλία στήν Ἀλεξάνδρεια. Ἀκολούθησαν δυό νέες σειρές διηγημάτων (*Ὁ βελουδένιος κοῦκος*, 1943 καί *Ὁ χειμῶνας δέν πέρασε*, 1956) στήν τελευταία ἀναφέρεται μέ μελανά χρώματα στό ἀκατάστατο ἀκόμα μεταπολεμικό κλίμα στήν Ἑλλάδα. Στή συνέχεια κυκλοφόρησε τό μυθιστόρημα *Προτελευταῖος σταθμός* καί ἀκολούθησαν ἄλλα τρία βιβλία πεζογραφίας.

Ἡ μίμηση τῆς φωνῆς τοῦ Καβάφη τόν ἔκανε περιζήτητο. Ὁ ποιητής Γ. Κότσιρας τόν μαγνητοφώνησε νά ἀπαγγέλλει ποιήματα τοῦ Καβάφη μέ τόν τρόπο πού ἀπάγγελλε ὁ ποιητής. Ἐπίσης ὑπῆρξε σπουδαῖος μῖμος. Κυρίως ἐμιμεῖτο χειρονομίες καί συμπεριφορές ἀνθρώπων πού δέν χώνευε. Ἐνας ἀπό αὐτούς ἦταν καί ὁ Γ. Σεφέρης, προϊστάμενός του κάποια στιγμή στή βιβλιοθήκη τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Ἔτσι ἐμιμεῖτο τούς δύο τρόπους χαιρετισμοῦ τοῦ Σεφέρη πρὸς συναδέλφους καί ὑφισταμένους του. Γιατί, κατά τόν Πιερίδη, ἀλλιῶς χαιρετοῦσε πρὶν ἀπό τό Νόμπελ (σεμνότερα, ἐγκαρδιώτερα) καί ἀλλιῶς μετά τό Νόμπελ (σχεδόν ἀκατάδεχτα).

Ἀπό τίς πλέον γνώριμες καί συμπαθητικές παρουσίες στό χῶρο τῆς πεζογραφίας μας ὁ Γ. Πιερίδης δέν σταματοῦσε μόνον ἐκεῖ. Μιά σωστή τοποθέτηση τῶν πνευματικῶν του δυνατοτήτων τοῦ ἐπέτρεψε ν' ἀφιερῶσει μέρος τῆς δραστηριότητάς του καί σέ ἄλλους τομεῖς τοῦ γραπτοῦ λόγου. Ἔτσι τόν ξέρουμε ὡς δημοσιογράφο, ὡς ἀπολογητή τῆς αἰγυπτιακῆς λογοτεχνίας, ὡς καθαριστή (μοναδικό στή γνησιότητα τῆς ὄρασῆς του ὅπως θά δοῦμε) καί παλαιότερα ὡς ἠθοποιό καί θεατρικό συγγραφέα. Ἡ γλωσσομάθειά του καί ἡ πνευματική του συγκρότηση τόν βοήθησαν νά διορισθεῖ στό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, ὅπου κατέληξε διευθυντής τῆς βιβλιοθήκης του.

Στήν Ἀλεξάνδρεια ἔζησε κοντά στόν Καβάφη, ὡς ἓνας ἀπό τούς λίγους ἔμπιστους τοῦ ἐπιτελείου του. Ἡ πόλη αὐτή τοῦ ἄφησε μοναδικές ἐντυ-

πώσεις, άκατάλυτα βιώματα. Συχνά τον άκούγαμε μέ τον συμπατρώτη του λογοτέχνη Παύλο Ναθανάηλ, σημερινό πρόεδρο τής Ιστορικής Έταιρείας τών Έλλήνων Λογοτεχνών, στό μισοφωτισμένο Ισόγειο τής βιβλιοθήκης του Ύπουργείου νά μιλάει, νά παραμιλάει θά 'λεγα, σάν ύπνωτισμένος για τήν τρομερή αύτή πόλη τών γλυκών άναστατώσεων τής εφηβείας του. Οί όφεις τής, ή ποικιλία τών προσώπων τής, ή παράδοση τής Ιστορίας τής και τών θρούλων τής, ό Καβάφης τής. Η πόλη τον άκολουθοΰσε.

Ό Πιερίδης ως πεζογράφος δέν φιλοδόξησε νά φέρει καμιά μορφική ανανέωση του διηγήματος ή τής νουβέλας. Απέφυγε άπό ένστικτο τούς επικίνδυνους άκροβατισμούς του ύφους, πού συχνά θυσιάζουν τό περιεχόμενο στό όνομα του ενός και του άλλου εύρωπαϊκού πνευματικού ρεύματος, τούτης ή εκείνης τής λογοτεχνικής επιδημίας. Ό συγγραφέας πλησιάζει τό θέμα του μέ μιά δραματική αύτογνωσία τών δυνατοτήτων του ως λογοτέχνη και τών σκοπούμενων στόχων του. Θέτοντας στόχους θέτει και τήν τέχνη του στην ύπηρεσία τής έσωτερικής του δοκιμασίας. Στά βιβλία του *Προτελευταίος σταθμός* και *Οί άλλες φωνές*, πλούσιος σε προβολές έσωτερικότητας, μάς υποβάλλει μέ τον άβρό και εύγενικό τόνο τής λέξης του, αφήνοντας για τούς ζηλωτές τών λογής έποχιακών ρευμάτων τίς θεωρητικές άνασκαφές στό ύπέδαφος τής πεζογραφίας. Ό κύριος λογοτέχνης Δ. Χαμπουλιδική θά παρατηρήσει πώς ό Πιερίδης «μέ τή διαπεραστική αλλά διακριτική του ματιά προσέχει τά σπουδαία άσήμαντα. Δέν άπογυμνώνει. Ξεσκεπάζει πονετικά». Κι ό Παπατζώνης θ' άναγνωρίσει πώς τά γραπτά του είναι πολιτισμένα και λεπτά, ιδιότητες πού ήταν πάντοτε δικές του «και πού δέν συναντοΰμε πολύ συχνά στους συναδέλφους μας». Όμως άν δέν καινοτομεί μορφικά, φέρνει μιά παρηγοριά στον άνθρωπο, άπιθώνει τό πονετικό χέρι του στό τσακισμένο πρόσωπο τής άγωνίας του. Στίς *Έξοχότητες* τό θέμα συνειρμίζει. Στόχος του ή συναλλαγή και ή σύμβαση για τήν άπόκτηση ύψηλών κοινωνικών θέσεων, ιδίως άνάμεσα στον κόσμο τής διπλωματίας. Μέ τίς ψηφίδες τών σελίδων του βιβλίου αυτού ό συγγραφέας συμπληρώνει τον μεγάλο πίνακά του πού έχει σά θέμα τή ζωή και τίς έκφάνσεις τής. Όριμος για θεμελιακά άντικρύσματα έπιχειρεί καιρίες άνακατατάξεις, συλλαμβάνοντας μ' όλους τούς ιστούς τής ευαισθησίας του τή μοίρα του στενεμένου σύγχρονου ανθρώπου.

Η κριτική είδε τίς *Έξοχότητες* μέ δέος. Ό συγγραφέας τόλμησε νά μιλήσει για τήν «όπισθίαν όψιν», όπως θά γράψει ό Ζαδές. Η ύπόθεση έδω έξελίσσεται πίσω άπό τά παραβάν τής καλής κοινωνίας και ή πεζογραφία μας για πρώτη φορά γνωρίζει τό χώρο τουτο. Ό Τουτουτζάκης θά σημειώσει πώς «οί ήρωές του μολονότι γοργά σκιαγραφοΰνται, ζωντανεύουν έντονα και θυμίζουν τά δημιουργικά εκείνα σκίτσα πού συχνά είναι πιο ζωντανά άπό τά ολοκληρωμένα πορτραίτα. Ό διάλογος πολιτισμένος και μέ λεπτό χιούμορ, θυμίζει θεατρικό διάλογο ενός καλοχτισμένου έργου».

Στό *Εόανο*, μεταθανάτια τυπωμένο, βλέπουμε όλες τίς γνωστές λογοτεχνικές άρετές του συγγραφέα νά έπιστρατεύονται για ένα νέο κατόρθωμα. Οί νουβέλες και τά διηγήματα του Πιερίδη μάς δίνουν πάλι μικρούς πίνακες ζωής μέ άπειρο βάθος και νοηματικές προεκτάσεις. Συναντοΰμε πάλι τον βασανισμένο άνθρωπο μέ τίς καταπτώσεις και τίς έξάρσεις του. Πλεονάζει

τό αυτοβιογραφικό στοιχείο. Πρόκειται σίγουρα για μία ευτυχισμένη ώρα του πεζογράφου. Τήν τελευταία ευτυχισμένη ώρα τῆς δημιουργίας του.

Ἀφήνουμε τόν πεζογράφο για νά πλησιάσουμε τόν καβαφιστή. Ὁ χαρακτηρισμός αὐτός ξένιζε τόν Πιερίδη, γιατί ποτέ δέν ἐνδιαφέρθηκε για στενούς τόπους καί ξερές χρονολογίες τῆς καβαφικῆς πολιτείας. Δέ νοιάστηκε ποτέ του ποιά ἦταν ἡ ἰθαγένεια τοῦ Καβάφη, ἂν ἐργαζόταν ἢ ὄχι στόν τρίτο κύκλο ἀρδεύσεων, ἂν τοῦ ἄφησαν καί πόση περιουσία οἱ γονεῖς του. Γράφοντας για τόν Καβάφη, κάνει ζωή, ὄχι ἱστορία. Καί διηγόταν συχνά, μέ μία δύσκολα συγκρατούμενη αὐταρέσκεια, τοῦτο τό περιστατικό: Κάποτε τόν κάλεσαν νά μιλήσει για τόν Ἀλεξανδρινό, σέ μία κεντρική ἀθηναϊκή αἴθουσα. Τό ἀκροατήριο, ἐκλεκτό καί προετοιμασμένο για ἀπύθμενες φιλολογικές καταδύσεις στά οἰκογενειακά τοῦ ποιητή. Οἱ λογῆς αὐτοχειροτονοῦμενοι «καβαφιστές» κατόρθωσαν νά παραμορφώσουν τό ἀντικείμενο τῆς θεώρησής των, μιλώντας διαρκῶς για ξηρά καί ἀνώφελα πράγματα, πού κάθε ἄλλο παρά ἔφερναν τό κοινό κοντά στόν ποιητή. Μερικοί τους πέτυχαν τό χειρότερο: δημιούργησαν ἕνα ταμποῦ. Καί ξέρουμε πόσο βλαβερά καί ἐπικίνδυνα εἶναι τά λογῆς ταμποῦ καί ἰδιαίτερα τά λογοτεχνικά. Κάτι διδαχθήκαμε κι ἀπό τήν περίπτωση τοῦ ἀπαραβίαστου σολωμικοῦ ἱεροῦ, ὅπως τό οἰκοδόμησαν οἱ ματαιόσπουδοι φανατικοί του.

Ὁ Πιερίδης μίλησε για τόν ἄνθρωπο, ὅπως ἔβγαине ἀπό τούς στίχους του. Για τούς στίχους, ὅπως ἐπαλήθευαν τόν ἄνθρωπο. Ἦταν ἀπλός καί πειστικός· ἀνθρώπινος. Καθόλου «καβαφιστής». Τήν ὁμιλία του ἐκείνη κάλυψαν πυκνά χειροκροτήματα. Ἀλλά τί μ' αὐτό; Στίς λογοτεχνικές βεγγέρες ὄλοι χειροκροτοῦν· ἀκόμη καί οἱ ...κουφοί. Ὡσπου, σάν κατέβηκε ἀπό τό βῆμα, τόν πλησίασε κάποιος ἀπό τούς ἀκροατές και, «κύριε Πιερίδη, τά θερμότερα συγχαρητήριά μου για τό δυνατό ψυχογραφικό σας διήγημα». «Διήγημα», τραύλισε ἐκεῖνος, «διήγημα αὐτή ἡ συνηθισμένη ὁμιλία;» Εἶχε τόσο κολακευθεῖ ἀπό τήν αὐθόρμητη, ἀνυπόκριτη μά καί «ἀντικειμενική» ἐκείνη φιλοφρόνηση. Τήν ὁμιλία του ἐκείνη τήν προλόγισε ὁ ποιητής Μιλτιάδης Μαλακάσης. Τό προλόγισμα δημοσιεύεται καί στό βιβλίο τοῦ Πιερίδη Ὁ Καβάφης (Ἀθήνα, «Δωδεκάτη Ὦρα», 1965).

Ὁ Πιερίδης ἦταν ἀπό τούς λίγους πού κατεῖχε τά μυστικά τῆς διάλεξης. Οἱ ὁμιλίες του ἄφησαν ἐποχή. Λιτές, μά περιεκτικές, μαγνητίζαν τόν ἀκροατή. Ὁ ὁμιλητής εἶχε τήν εὐχέρεια τῆς στρωτῆς καί πειστικῆς ἀπαγγελίας. Συχνά σέ μικρές λογοτεχνικές συγκεντρώσεις ἢ σέ ζεστές φιλικές κρασοκατανύξεις, οἱ φίλοι του δοκίμαζαν συχνά τήν ἄφατη εὐχαρίστηση πού προκαλοῦσε ἡ ἀπαγγελία του. Ἀπάγγελλε Μαλακάση, Λαπαθιώτη, Καβάφη, Παλαμά. Μή σᾶς ξενίζει τό τελευταῖο ὄνομα. Παρ' ὄλον πού ἔζησε ἀρκετά χρόνια κοντά στόν ποιητή τῶν «Κεριῶν» καί γνώρισε τό ἀντιπαλαμικό μένος τῶν λογῆς καβαφοπληκτων, ὁ ἴδιος ξεκαθάρισε ἀπό νωρίς τή θέση του κι ἔμεινε λάτρης καί θαυμαστής τοῦ παλαμικοῦ στίχου – ὁ μόνος ἴσως λογιευμένος μέσα σ' ἕνα κόσμο πού στήν ὥρα τῆς ἀντεπίθεσης ἔχασε τά νερά του, στήνοντας σφαλερά τό νέο εἶδωλο στό βᾶθρο τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς, ἐπαναλαμβάνοντας ἔτσι προηγούμενα λάθη τῶν Ἑλλαδικῶν.

Ἀπό τή συχνή ἐπαφή του μέ τόν ἰδιότυπο Ἀλεξανδρινό θησαύρισε τίς γνώμες καί τίς ἀντιλήψεις ἐκείνου πάνω στά ζητήματα τῆς ζωῆς και τῆς

τέχνης. Ένα μεγάλο μέρος τῶν κατοπττεύσεων του ἐκείνων μᾶς τό δίνει μέ φιλοδουλεμένες ἀναφορές μεγάλης ἐνάργειας καί παραστατικότητας. Τό βιβλίο αὐτό ἀποτελέσει, καθώς θά σημειώσει καί ὁ Σταμπολῆς, «μία ἀπό τίς ἀπαραίτητες πηγές γιά τήν πλατύτερη καί πραγματικότερη ἐκτίμηση τοῦ καβαφικοῦ ἔργου καί γιά τήν πληρέστερη κατανόηση καί οἰκειότερη σύνδεση μέ τό πνεῦμα μας τοῦ περίφημου καβαφικοῦ θρύλου».

Περισσότερο ἀναλυτική ἡ Ἑλένη Οὐράνη θά παρατηρήσει: «Διάλεξε μέ πολύ τάκτ τά περιστατικά πού παρουσιάζει. Ὅλα ἔχουν κάποια σχέση, ἔστω καί ἔμμεση, μέ τό ἔργο (τοῦ Καβάφη), βοηθοῦν στήν κατανόηση τοῦ ἔργου. Δέν διέφυγε τοῦ Πιερίδη καμμιά ἀτοπη ἀδιακρισία. Διηγίεται μέ πολλή παρατηρητικότητα, μέ πολλή ζωηρότητα, μέ πολύ μπρίο καί μέ χάρη. Τό βιβλίο του ἀναδίνει τό κλίμα τοῦ Καβάφη».

Γιά τή δημοσιογραφική του δεινότητα δέν ἔχω ἀρκετά στοιχεῖα γιά μία ἀνάπλαση τῶν ἐπιτυχιῶν του. Γνωρίζω μόνο πώς οἱ αἰγυπτιώτικες ἐφημερίδες τόν φιλοξενοῦσαν συχνά στίς στήλες τους καί πώς μέ τήν ιδιότητα τοῦ δημοσιογράφου συνόδευσε τόν ὀνομαστό Μελέτιο Μεταξάκη, πατριάρχη Ἀλεξανδρείας, σέ μία περιοδεία του ἀνά τήν Ἀφρική. Τύπωσε μάλιστα τίς ἐντυπώσεις του ἐκείνες σ' ἓνα μικρό βιβλιαράκι, ἀρκετά δυσεύρετο σήμερα.

Σχετική μέ τήν εὐχέρειά του ν' ἀπαγγέλλει ἦταν καί ἡ κλίση του στήν ἠθοποιία. Οἱ μιμήσεις γνωστῶν του προσώπων ἦταν κάτι πού δέν εἶχε τό ὅμοιό του· θεατρίνος. Στά νιάτα του ἔπαιζε ως μόνιμο στέλεχος τῆς σκηνῆς τοῦ σωματείου «Ἀπόλλων». Συχνά ὅμως ἀνέβαινε καί στή σκηνή τοῦ «Αἰσχύλου» – ἐνός ἄλλου ἀλεξανδρινοῦ σωματείου. Ἡ Κοτοπούλη, σέ μία περιοδεία τῆς στήν Αἴγυπτο, τοῦ πρότεινε νά τόν πάρει μαζί τῆς. Τόν ἴδιο περίπου καιρό, στόν Καλοκαιρίνιο διαγωνισμό, βραβεύθηκε κι ἓνα θεατρικό του ἔργο. Ὅλα αὐτά ὅμως γιά τόν Πιερίδη δέν ἦταν παρά βλαβερά πάρεργα. Βασική φροντίδα του στάθηκε ἡ πεζογραφία – τό διήγημα καί ἡ νουβέλα. Καί τά δύο τά καλλιέργησε μέ συνέπεια καί ὑπευθυνότητα· μέ ἀγάπη καί πίστη. Ὡς τήν τελευταία του πνοή.

Θανάσης Παπαθανασόπουλος

Ἡ φυσιογνωμία του Ἰωάννη Συκουτρή (1901-1937) καί ἡ ἀνάγκη ολοκληρωμένης μελέτης τῆς

Διάβασα μέ πολύ ενδιαφέρον καί ὄφελος τό ἀναλυτικότερο ἀρθρο του κ. Κωστή Κοκκινόφτα «Ἀμφισβητήσεις του Συκουτρή στην Κύπρο» (*Μικροφιλολογικά*, τχ. 19, ἀνοιξη 2006, 30-35). Ἡ παρουσία του Συκουτρή στην Κύπρο (Οκτ. 1922 - Μάιος 1924) μαρτυρεῖ καί τό θερμό ενδιαφέρον του γιά τα κυπριακά πράγματα (πνευματικά καί ἄλλα) τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀλλά καί γιά τα αναγόμενα στο κυπριακό παρελθόν. Ἐπίσης μέ την

πρώτη αυτή κυπριακή δραστηριότητά του προβάλλεται ήδη από τότε ο καθοδηγητικός και συνάμα αγωνιστικός χαρακτήρας της διαμορφωνόμενης προσωπικότητάς του.

Γενικότερα γνωστό είναι σε γενικές γραμμές, τουλάχιστον στους ειδικότερα ενδιαφερόμενους, το έργο του Συκουτρή. Είχα τή χαρά και συνάμα το κέρδος να γνωρίσω το Συκουτρή στα μέσα σχεδόν του 1930, όταν εκείνος είχε γυρίσει από τη Γερμανία μετά τις μεταπτυχιακές εκεί σπουδές του και όταν εγώ ετοιμαζόμουν να φύγω στο Μόναχο με υποτροφία της Ακαδημίας Αθηνών για μια πρώτη σύντομη μετεκπαίδευσή μου. Επρόκειτο να προσληφθώ ως επιστημονικός συνεργάτης στο ιδρυόμενο τότε Μεσαιωνικό της Αρχαίο, όπου υπηρέτησα τυπικώς μιαν εικοσαετία 1930-1950, ουσιαστικώς τα χρόνια 1930-1938, 1939-1945, 1948-1950. Ακριβώς η παρουσία μου στα αρχαία της Ακαδημίας κατά την περίοδο 1930-1938 μου έδινε την ευκαιρία να γνωριστώ στενότερα με τον εκλεκτό νέο επιστήμονα, κατά πέντε χρόνια μεγαλύτερό μου, που είχε προσληφθεί διευθυντής εκδόσεων της Ακαδημίας. Ωφελήθηκα αναμφισβήτητα από τη γνωριμία μου μαζί του. Δε συμφωνούσα με το Συκουτρή σε ορισμένα θέματα – και μάλιστα στο θέμα του γλωσσικού ζητήματος, που έντονα πολλοί το συζητούσαμε τότε (την τελευταία δεκαετία του μεσοπολέμου 1930-1940). Δε συμφωνούσαμε ούτε στη στάση απέναντι στο κοινωνικό πρόβλημα γενικότερα, ούτε στο δικό μας τόπο ειδικότερα. Αυτό, φυσικά, δε σήμαινε ότι δεν εκτιμούσα τη βαθιά του επιστημονική συγκρότηση τόσο στην αρχαία γραμματεία όσο και στα μεσαιωνικά γράμματα και τη νεότερη λογοτεχνία. Ιδίως μάλιστα τη συμβολή του στην καλλιέργεια και την προώθηση των νεοελληνικών φιλολογικών σπουδών, που προσπαθούσαμε να την ενισχύσουμε ορισμένοι. Πολλοί την αναγνώρισαν τότε και πολλοί σημερινοί μελετητές των φιλολογικών πραγμάτων την αναγνωρίζουν.

Μου δόθηκε συχνά η ευκαιρία να γράψω σημειώματα και άρθρα για την προσωπικότητα και το σημαντικό έργο του Συκουτρή, παίρνοντας αφορμή από διάφορα κατά καιρούς γεγονότα που ζήσαμε μετά τον πρόωρο χαμό του διαπρεπούς επιστήμονα.¹

Ο Συκουτρής ως δάσκαλος (υφηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας), ως ομιλητής και συγγραφέας ειδικευμένων ή και απλώς διαφωτιστικών μελετών είχε δημιουργήσει εκλεκτούς μαθητές και διαπρύσιους θαυμαστές, που συχνά έκαναν το έργο του γνωστότερο στο πλατύτερο κοινό μελετητών και αναγνωστών. Μία από τις αφορμές που κίνησε εμένα να γράψω γι' αυτόν δεν ήταν μόνο η αναμφισβήτητη επιστημονική του προσφορά, αλλά και το ότι ο απόλυτα δικαιολογημένος θαυμασμός πολλών μαθητών του δεν τους βοήθησε να σκιαγραφήσουν την όλη του προσωπικότητα από τις ποικίλες πλευρές της, καθώς επέμεναν σχεδόν αποκλειστικά στο διδακτικό και το διαφωτιστικό έργο του και άφηναν ασχολίαστες άλλες πνευματικές και κοινωνικές τάσεις του ερευνητή και διανοούμενου. Έτσι μου δόθηκε η ευκαιρία σε συγκεκριμένο μου δημοσίευμα να ασχοληθώ με ορισμένες ιδέες του όχι βέβαια με μεγάλη αναλυτικότητα, αλλά τουλάχιστον με πρόθεση να δηλώσω εμφανέστερα τη συντηρητικότητά του σε κοινωνικά θέματα που έφτανε έως την αποδοχή αυταρχικών

αντιλήψεων στο χώρο της κοινωνικο-πολιτικής δραστηριότητας. Έχω παράλληλα υποστηρίξει ότι ο Συκουτρής υπήρξε από εκείνους που προδρομικά βοήθησαν στη διαμόρφωση συστηματικότερης, δηλαδή επιστημονικότερης, μελέτης των νεοελληνικών φιλολογικών πραγμάτων (θεμάτων ορολογίας, εκδοτικών νέας φιλολογίας): ότι υπήρξε μαχητής, όπως είπα ήδη, όχι μόνο της αρχαίας γραμματείας, αλλά και των μεσαιωνικών γραμμάτων και της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Υπογράμμισα επίσης ότι υπήρξε ιδιότυπος καθαρευουσιάνος, προσεγγίζοντας τις γλωσσικές απόψεις του Κοραή και χαρακτηρίζοντας τα χρόνια από το 1890 έως και τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα ως «περίοδο λαογραφικού ρομαντισμού».

Προσθέτω ότι ο Βασίλειος Τατάκης, συμφοιτητής του Συκουτρή, τον παρουσιάζει στα χρόνια των σπουδών τους να εμφορείται από τις άκρως αρχαϊστικές απόψεις του καθηγητή Κωνσταντίνου Κόντου (1835-1909). Σημειώνω επίσης ότι ο Συκουτρής εκείνο που ο ίδιος ονόμαζε «λαογραφικό ρομαντισμό» τον έβλεπε να αντιτίθεται στη «νοοτροπία της μεγαλούπολης», που εκείνος την έβλεπε να διαμορφώνεται στα χρόνια του. Ο Συκουτρής ευχόταν να δημιουργηθεί μια σύνθεση «μέσα εις ευρύτερον, υπερατομικόν πεδίον, εις μίαν αριστοκρατίαν, που θα γίνει, πίστευε, δημιουργός φορέυς παραδόσεως». Οι απόψεις αυτές του Συκουτρή τον προέβαλλαν, νομίζω, εκπρόσωπο μιας ιδεολογίας με φασιστικές τάσεις.

Η δημοσίευση του μικρού συμπληρωματικού σημειώματός μου καθόλου δεν αίρει την ανάγκη να δημοσιευτεί κάτι οριστικότερο για την πνευματική φυσιογνωμία του Συκουτρή – μολονότι πολλά έχουν γραφεί γι' αυτόν έως σήμερα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παραπέμπω στη μελέτη μου: «Ο Συκουτρής και ο δημοτικισμός» στο: Ε. Κριαράς, *Λόγιοι και δημοτικισμός*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1987, 117-122.

Ε. Κριαράς

Λίγα ακόμη για το ποίημα του Σεφέρη «Piazza San Nicolo»*

*«Ποιος θα σηκώσει τη θλίψη τούτη απ' την καρδιά μας;
.....
ποιος θα μας λογαριάσει την απόφαση της λησμονιάς;
Ποιος θα δεχτεί την προσφορά μας, στο τέλος αυτό του φθινοπώρου.»*

Γ. Σεφέρης (Μυθιστόρημα, «Ζ', Νοτιάς»)

Σε προηγούμενο σημειώμά μας,¹ σχετικό με το ποίημα του Σεφέρη «Piazza San Nicolo», παρουσιάσαμε τη σεφερική τοπολογία στην πλατεία του Αγίου Νικολάου στο Βόλο και αναφερθήκαμε στην «Κλέλια» και στο

πατρικό της σπίτι. Θυμίζουμε ότι «Κλέλια»² ήταν το κωδικό όνομα με το οποίο ο Σεφέρης αναφερόταν κρυπτικά σε μια γυναίκα στην αλληλογραφία του με την αδελφή του Ιωάννα Τσάτσου το 1937 (επιστολή 5.8.1937). Η γυναίκα αυτή ήταν γόνος της πιο μεγάλης και ιστορικής οικογένειας του Βόλου.

Στο σημείωμα αυτό θα προχωρήσουμε πιο πέρα τη διερεύνησή μας, σε χώρους σκιερούς, αναζητώντας να φωτίσουμε το πρόσωπο της «Κλέλιας» και να εντοπίσουμε το πατρικό της σπίτι στο Βόλο, «ψάχνοντας σε οικοδομές γκρεμισμένες» – στοιχεία σημαντικά και τα δύο για την ερμηνεία του ποιήματος. Οι νέες πραγματολογικές και βιογραφικές πληροφορίες που παρουσιάζουμε προκύπτουν από τη μελέτη των προσβάσιμων αρχείων,³ καθώς και από ιδιωτικά φωτογραφικά και άλλα αρχεία αλλά και από τις προφορικές μαρτυρίες του φιλικού και συγγενικού περιβάλλοντος του ποιητή και της «Κλέλιας».⁴ Οι προφορικές μαρτυρίες διασταυρώθηκαν, όπου ήταν δυνατό, με τα στοιχεία των αρχείων.

Η γνωριμία και σχέση του ποιητή με την «Κλέλια», όπως έδειξε η έρευνά μας, άρχισε στην Αθήνα το καλοκαίρι 1937,⁵ όταν η ιστορία με τη Μαρώ φαινόταν πως είχε οριστικά λήξει. Στον κύκλο των στενών φίλων της οικογένειας του Σεφέρη ανήκε και η ευρύτερη οικογένεια της «Κλέλιας». Και οι δύο οικογένειες τώρα διακαώς επιθυμούσαν και ενθάρρυναν μια θετική εξέλιξη στη σχέση του ποιητή με την «Κλέλια» – σχέση που ενδεχομένως θα μπορούσε να οδηγήσει και σε γάμο. Από τις επιστολές του Σεφέρη στην αδελφή του φαίνεται πως και ο ίδιος το επιθυμούσε εκείνη τη στιγμή. Έτσι συναντιούνται στην Αθήνα μερικές φορές και αναχωρούν μαζί [Δευτέρα, 2.8.37] με πλοίο από τον Πειραιά για το Βόλο, εκείνη συνοδευόμενη από το μικρότερο αδελφό της. Η «Κλέλια» μένει στο πατρικό της σπίτι στο Βόλο, ο Σεφέρης στο θέρετρο του Σανατορίου Πηλίου. Μαζί κάνουν εκδρομές στο Πήλιο. Στο πλοίο και σ' αυτές τις εκδρομές, ο ποιητής τράβηξε μια σειρά από δώδεκα φωτογραφίες της «Κλέλιας».⁶

Το Σανατόριο Πηλίου – το Σανατόριο του Καραμάνη⁷ όπως ήταν τότε γνωστό – βρισκόταν λίγο πριν από τα Χάνια, στη δυτική ράχη του βουνού πάνω από τα χωριά Δράκεια και Άγιος Λαυρέντιος. Παραδόξως, δίπλα στα κτήρια των αρρώστων-φυματικών ένα άλλο μικρότερο συγκρότημα σπιτιών λειτουργούσε ως θέρετρο όπου τα καλοκαίρια παραθέριζαν διανοούμενοι και πλούσιοι Αθηναίοι και Αιγυπτιώτες. Το είχε επισκεφθεί ο Παλαμάς (1926), ο Σικελιανός (1938), ο Τσάτσος, ο Δελμούζος, και πολλοί άλλοι. Η μετέπειτα Άννα Σικελιανού, ως το 1939, ήταν γυναίκα του γιατρού Γεωργίου Καραμάνη. Σήμερα όλα τα οικήματα του Σανατορίου είναι εγκαταλελειμμένα ερείπια.

Ο Σεφέρης την εποχή αυτή βρίσκεται σε κακή ψυχολογική κατάσταση, συνέπεια του χωρισμού του με τη Μαρώ. Έχει ανάγκη από συντροφιά και επικοινωνία, και η «Κλέλια» είναι μια νέα και ελκυστική κοπέλα, μοντέρνα, καλλιεργημένη κι «ευαίσθητη».⁸ Προσπαθεί να την πλησιάσει ψυχικά και «να την αιστανθεί κοντά του». Ωστόσο, εκείνη είναι ένας «πολύ παράξενος τύπος γεμάτος αντιδράσεις, πάθη, βασανισμένος»· ένας τύπος πολύ «κλειστός», πολύ μοναχικός που κάνει την επικοινωνία εξαιρετικά δύσκολη.

λη. Δεν μιλάει για τον εαυτό της, δεν δείχνει τα αισθήματά της, ούτε αφήνει το Σεφέρη να τη βοηθήσει. «Έχει επιβάλει στον εαυτό της ένα είδος υποταγής, γεμάτο εσωτερική άρνηση. Η στάση ενός υπερήφανου νικημένου». Ενώ και η ίδια ενδιαφέρεται για τον ποιητή και επιζητεί τη συντροφιά του, παραμένει απόμακρη μέσα στη μοναξιά της. «Μόνη, απελπισμένη, [...] γεμάτη εσωτερικά αγκάθια, δεμένη. Όταν ήμουν κοντά της κάποτε», γράφει στην αδελφή του ο Σεφέρης, «έλεγα πως ορισμένοι κόμποι είχαν λυθεί μια για πάντα. Κάποτε την άλλη μέρα έπρεπε ν' αρχίσει κανείς από την αρχή. Θυμούμαι ώρες ολόκληρες κοντά της που ρωτιόμουν μα πού τέλος πάντων είναι, τόσο έμοιαζε χαμένη». Από τη μια «πληγωμένος», με τον καημό του χωρισμού, κι από την άλλη απογοητευμένος και μόνος με τη σκιά της «Κλέλιας», ανάμεσα σε δυο αντίρροπους πόλους μιας πικρής αδιέξοδης σύγκρουσης. Μια δραματική κραυγή απελπισίας βρίσκουμε στο ημερολόγιό του εκείνων των ημερών: «Χαμένος, πάλι ο τυφλός Οιδίποδας. Δεν ξέρω τίποτε, ό,τι κι αν κάνω...» (Μέρες, Γ', σελ. 72).

Το πικρό ψυχολογικό αδιέξοδο συνεχίζεται αργότερα και στην Κορυτσά, όπου επιστρέφει στις 16 Αυγούστου 1937. Ήδη η «Κλέλια» έχει αρχίσει να τον ενδιαφέρει. Της γράφει «γράμματα με πολλή τρυφερότητα» και περιμένει απάντησή της με αδημονία. «Είναι τόσο δύσκολη αυτή η ψυχή όταν πρόκειται να μιλήσει, φαντάζεσαι τι γίνεται όταν πρόκειται να γράψει», παραπονιέται στην αδελφή του. Και συνεχίζει στην ίδια επιστολή: «Μα είναι [...] μοίρα ετούτη η δική μου. Να μη μπορώ να βρεθώ σε μια ομαλή κατάσταση» (20.8.1937 [Κορυτσά]). Αργότερα σημειώνει στο ημερολόγιό του: «Το τραγικό στα μαθηματικά: Όποιο αριθμό, αν τον πολλαπλασιάσεις με το μηδέν, το γινόμενο θα είναι πάντα μηδέν». (Μέρες, Γ', σελ. 73, 14 Σεπτέμβρη, Κορυτσά). Ο ποιητής βαθιά απογοητευμένος αλλά και θυμωμένος εγκαταλείπει προσωρινά τις αδιέξοδες προσπάθειές του για επικοινωνία μαζί της,⁹ διατηρώντας ωστόσο ακόμα κάποιες ελπίδες ν' αλλάξει ο «προβληματικός χαρακτήρας» της. «Ας περιμένουμε, ας ωριμάζουμε». (30.9.37).¹⁰ Ήδη έχει αρχίσει η προετοιμασία της οριστικής επιστροφής του στην Αθήνα. «[...] Όμορφη εποχή: κρίμα που δεν μπορώ να τη μοιραστώ με κανένα», γράφει στο ημερολόγιό του (Μέρες, Γ', σελ. 84, εγγραφή 27.9.37).

Αυτήν την ψυχική ερημιά, αυτήν την ατμόσφαιρα αδιέξοδου και απόγνωσης αποτυπώνει το «κρυφό ποίημα» «Piazza san Nicolo», που ο Σεφέρης άρχισε να γράφει στο Πήλιο τον Αύγουστο και ολοκλήρωσε εκείνο το φθινόπωρο, ως γνωστόν, στην Κορυτσά. Στο ποίημα, το κλειστό τοπίο της πλατείας του Αγίου Νικολάου οριοθετείται έμμεσα από το ψηλό «καμπαναριό» με το ρολόι, την «πέτρινη εκκλησιά» με τη μεγάλη ψηφιδωτή εικόνα στην πρόσοψη και «το στιβαρό χέρι του Αι-Νικόλα», το ονειρικό φαρμακείο στη γωνία και λίγο πέρα το αινιγματικό σπίτι της «Κλέλιας» - το πιο σημαντικό στοιχείο της σφαιρικής τοπολογίας της πλατείας. Το ποίημα αρχίζει και τελειώνει με αναφορά στο σπίτι της «Κλέλιας». Ποια είναι η «Κλέλια»; Ποιο ήταν το σπίτι της;

Στις αρχές του εικοστού αιώνα στο Βόλο, ύστερα από την τελική απελευθέρωσή του το 1898, κτίστηκαν μερικές από τις λαμπρότερες ιδιωτικές

κατοικίες στην ιστορία του.¹¹ Ανάμεσά τους, σε ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο με πρόσοψη στη δυτική πλευρά της πλατείας του Αγίου Νικολάου,¹² και τα τρία αρχοντικά των Καρτάληδων. Ήταν διώροφα με μεγάλους κήπους και πλακόστρωτα, παρτέρια και κρήνες, και οι όψεις τους ήταν διακοσμημένες με μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Στο εσωτερικό τους η διακόσμηση ήταν πλούσια από γύψινο και γραπτό διάκοσμο στους τοίχους και στις οροφές. Κατά την προφορική μαρτυρία φίλων και συγγενών των οικογενειών Καρτάλη, η πολυτέλεια ήταν μεγάλη: Μαρμάρινες κλίμακες, εξαιρετικά πλούσιες βιβλιοθήκες, πολυέλαιοι, πίνακες, ρολόγια, βαριά έπιπλα, κλπ. Σ' ένα απ' αυτά τα σπίτια – στο σπίτι της «Κλέλιας» – παραπέμπουν οι στίχοι 3-5 στο ποίημα «Piazza san Nicolo» καθώς και η λιτή περιγραφή του Σεφέρη στο ημερολόγιό του εκείνης της εποχής (Μέρες, Γ', σελ. 72). «Το σπίτι της Κλέλιας μοιάζει με το σπίτι του Proust στο Cambrai», γράφει στην αδελφή του (επιστολή 10.8.37).

Τα τρία σπίτια των Καρτάληδων (τα «Καρταλαίικα») ήταν σε χρήση μέχρι το μεγάλο σεισμό του 1955 οπότε καταστράφηκαν, κατεδαφίστηκαν και αντικαταστάθηκαν από πολυκατοικίες. Το μεσαίο ανήκε στον Αντώνιο Γεωργίου Καρτάλη και μετά το θάνατό του στο γιό του, το γνωστό πολιτικό Γιώργο Καρτάλη, μεγάλο φίλο του Σεφέρη. Το βορινό σπίτι ήταν του πατέρα της «Κλέλιας», Αντωνίου Κων/νου Καρτάλη. Και η «Κλέλια»; Ήταν η Φίλη (Γαρυφαλλιά) Καρτάλη, είκοσι οκτώ χρόνων τότε.¹³ Το όνομά της το βρίσκουμε στο μικρό ημερολόγιο τσέπης του 1937,¹⁴ όπου ο Σεφέρης στην Κορυτσά σημείωνε τις επιστολές που λάμβανε ή έστελνε, σε μία επιστολή της αδελφής του από την Αίγινα (17.8.1937), καθώς και στις φωτογραφίες που ο Σεφέρης τράβηξε στο ταξίδι τους στο πλοίο και στο Πήλιο.

Τώρα που έχουμε σχηματίσει μια εικόνα για την προσωπικότητα της «Κλέλιας» κοιτάζοντας μεσ' απ' τις μικρές χαραμάδες που μας έχει αφήσει ο ποιητής στα κείμενά του, πιστεύουμε πως είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε καλύτερα αυτό το ερμητικά προσωπικό ποίημα. Στο σκηνικό του, το αινιγματικό σπίτι έχουμε την εντύπωση ότι είναι και η εικόνα της ίδιας της «Κλέλιας». Οι στίχοι 1-2

*... το σπίτι γεμάτο γρίλιες και δυσπιστία
σαν το καλοκοιτάξεις στις σκοτεινές γωνιές*

φαίνεται πως περιγράφουν τόσο το περιβάλλον του πατρικού σπιτιού της όσο και τον χαρακτήρα της. Ακόμη, ταυτίζοντας το «σπίτι» στην αρχή του ποιήματος με την «Κλέλια», βρίσκουμε φυσικό αμέσως μετά η ίδια να ψιθυρίζει το παράθεμα του Proust μεταφρασμένο και στη συνέχεια, στον επόμενο στίχο, να μιλά για λεπτομέρειες του πατρικού σπιτιού της στην πλατεία. Η προσήλωσή της σε μια στερεότυπη τελετουργία καθημερινά επαναλαμβανόμενη μας μεταφέρει μια ατμόσφαιρα κατάθλιψης:

«για χρόνια πλάγιαζα νωρίς»¹⁵ ψιθυρίζει 3
*«κοίταξα την εικόνα του Ύλα και την εικόνα της Μαγδαληνής
προτού καλονυχτίσω κοίταξα τον πολυέλαιο με τ' άσπρο φως* 5

τα μέταλλα που γυάλιζαν και δύσκολα άφηνα
τις τελευταίες φωνές της μέρας».

Από την άλλη, η εντυπωσιακή ποιητική εικόνα των τελευταίων στίχων (31-35), ενώ παραπέμπει στην ίδια την «Κλέλια», ίσως υπαινίσσεται και την απογοήτευση του ποιητή που δεν μπόρεσε ν' απαλύνει «τ' αγκάθια» μέσα της, να λύσει «τους κόμπους». «Όλες της οι αντιδράσεις και αυτό το αίσθημα που δείχνει κάποτε να είναι τυλιγμένη σ' ένα χοντρό δίχτυ, εξαρτώνται από ένα καταπιεσμένο εγώ, βασανισμένο» (10.8.37). Η «τραυματισμένη» προσωπικότητά της είχε οριστικά διαμορφωθεί μέσα στο πατρικό της σπίτι, στο δικό της οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον και ήταν πολύ δύσκολο τώρα «ν' αλλάξει», να βγει απ' το σκοτεινό λαβύρινθο¹⁶ και «να βρει τη λύτρωση». «Είναι τόσο δύσκολο ν' ανοίξεις τον κλειστό άνθρωπο ... Όταν συλλογίζομαι την Κλέλια!» (30.9.37):

Κι' όμως εκεί, λίγο ψηλότερα από το καμπαναριό, αλλά-
ζει η ζωή σου. 31
Δεν είναι μεγάλο πράγμα ν' ανεβείς μα είναι πολύ δύσκο-
λο ν' αλλάξεις
σαν είναι το σπίτι μέσα στην πέτρινη εκκλησιά κι η καρ-
διά σου μέσα στο σπίτι που σκοτεινιάζει
κι' όλες οι πόρτες κλειδωμένες από το μεγάλο χέρι τ' Αι-
Νικόλα. 35

τραγική διαπίστωση ότι η γαλήνη και η ευτυχία – «η δροσιά του βουνού» – δεν ήταν ανέφικτη μόνο για τον ποιητή αλλά και για την «Κλέλια». Το σπίτι της και η πλατεία εγκλωβίζουν τελικά και τους δύο. Σωτήρια διέξοδος δεν υπάρχει. Ο ποιητής απομένει μόνος με τη σκιά της, που κάνει ακόμη εντονότερη την απομόνωσή του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(*) Θερμά ευχαριστώ το φίλο καθηγητή Χρήστο Παπάζογλου για τις παρατηρήσεις του στο κείμενο αυτό.

1. Γ. Δ. Παναγιώτου, *Πραγματολογικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο "Piazza San Nicola" του Σεφέρη*, *Μικροφιλολογικά* 18 (2005) 38-44.

2. «Κλέλια» (Clélia): Το όνομα αυτό ο Σεφέρης το είχε χρησιμοποιήσει κρυπτικά και παλαιότερα, στην αλληλογραφία του με τον Θεοτοκά, αναφερόμενος σε μια φίλη τους. Βλ. Γιώργος Θεοτοκάς & Γιώργος Σεφέρης, *Αλληλογραφία (1930-1966)*, φιλολ. επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδης, Ερμής, 1975, σελ. 55, 59, 60.

3. Προσβάσιμα Αρχεία: α. Αρχείο Γιώργου Σεφέρη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών: Φ52 υποφ. 2, ανέκδοτες επιστολές Ιωάννας Τσάτσου προς Σεφέρη (1929-1962): Φ71 υποφ 2, Ημερολόγια τσέπτης. Παραπομπές κατόπιν αδειάς της Γεννάδειου Βιβλιοθήκης. β. Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου: Φάκελος 7, Ανέκδοτες Επιστολές Σεφέρη. γ. Φωτογραφικό αρχείο Γιώργου Σεφέρη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, αρχεία I-3 και I-4.

4. Θερμές ευχαριστίες οφείλω πρώτα στους φίλους από την ίδια «εφ-ίμερη» γενέθλια γη που βοήθησαν με πολλούς τρόπους: Κυρία Λίλιαν Τσιμπούκη-Ζάννου για την πολύτιμη συμπαράστασή της, την πρόθυμη και ευγενική ξενάγηση στα οικογενειακά της αρχεία καθώς και για τις προφορικές μαρτυρίες της· και στους Κυρίους Αργύρη Φιλιππίδη (στενό φίλο του Γιώργου Καρτάλη) και Γιάννη Θεμ. Καρτάλη για τις προφορικές μαρτυρίες τους· σημαντικές ψηφίδες στην εικόνα που παρουσιάζουμε. Επίσης ιδιαίτερος ευχαριστώ την Κυρία

Δέσποινα Μυλωνά για την ευγενική φιλοξενία, τις προφορικές μαρτυρίες της και την άδεια να συμβουλευτώ τις ανέκδοτες επιστολές του Σεφέρη στο αρχείο Κ. & Ι. Τσάτσου και να χρησιμοποιήσω παραθέματα από αυτές· καθώς και την Κυρία Άννα Λόντου για την άδεια να χρησιμοποιήσω πληροφορίες από το αρχείο Σεφέρη στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

5. Ο Μπήτον πιθανολογεί πως τον Αύγουστο 1935, στη Ζαγορά, η ωραία γυναίκα με τα λιτά μακριά μαλλιά πάνω στ' αλόγό της, που αναφέρει η Ιωάννα Τσάτσου στο βιβλίο της για τον Σεφέρη (*Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*, σελ. 336) ήταν η «Κλέλια». (Ρ. Μπήτον, *Γιώργος Σεφέρης Περιμένοντας τον Άγγελο*, Ωκεανίδα, 2003, σελ. 656, σημ. 63). Ωστόσο η έρευνά μας και οι προφορικές μαρτυρίες μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για την «οικοδέσποινα» του Σανατορίου Άννα Καραμάνη.

6. Φωτογραφικό αρχείο Σεφέρη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αρχείο Ι-3 (2-10) και Ι-4 (1-3).

7. Το Σανατόριο Πηλίου «Η Ζωοδόχος Πηγή», δημιουργήμα (1909) του πρωτοπόρου πηλιορείτη γιατρού Γεωργίου Καραμάνη, βρισκόταν σε μια πανέμορφη τοποθεσία σε υψόμετρο 1200 μ. και απείχε 25 χλμ. από το Βόλο.

8. Όλα τα παραθέματα εντός εισαγωγικών που αναφέρονται στη «Κλέλια» είναι από δέκα ανέκδοτες επιστολές του Σεφέρη στην αδελφή του που καλύπτουν την περίοδο 2.8.37-30.9.37, Πήλιο-Κορυτσά, και βρίσκονται στο αρχείο Κ. & Ι. Τσάτσου, Φάκ. 7.

9. 16.9.37, Ημερολόγιο τσέπης, Φ 71 υποφ. 2, αρχείο Γ. Σεφέρη στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

10. Η εικόνα που παρουσιάζει ο Μπήτον (όπ.π. σελ. 236-239) για τη σχέση του ποιητή με την «Κλέλια», τα αισθήματά του προς αυτήν καθώς και τη γενική ψυχολογική του κατάσταση είναι τελείως διαφορετική από την εικόνα που διαμορφώνεται μεσ' από τις δέκα επιστολές του που ποιητή στην αδελφή του (σημ. 8, παραπάνω).

11. Βλ. Δημ. Παλιούρας, *Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της πόλης του Βόλου*, στο αφιέρωμα *Ο Βόλος και η περιοχή του στην ιστορική τους διαδρομή*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών και Υπουργείο Πολιτισμού, 2004, σελ. 351-376.

12. Το οικοδομικό τετράγωνο οριοθετείται από τους δρόμους Αγίου Νικολάου (όπου η είσοδος των τριών σπιτιών), Ερμού, Σπύρου Σπυρίδη και Αλεξάνδρας. Ας υπενθυμιστεί εδώ ότι στο Βόλο δύο κεντρικές οδοί φέρουν το όνομα Καρτάλη.

13. Φίλη Καρτάλη (1909-1987), εξαδέλφη του πολιτικού Γεωργίου Καρτάλη.

14. Στο ημερολόγιο τσέπης ο Σεφέρης σημειώνει στις 3.9.37: [Γράμμα] Φίλης, και δίπλα στο όνομα σκισσάρει ένα λουλουδί που μοιάζει με ηλιοτρόπιο φυτεμένο σε μια γλάστρα. Παραμένει δυσεξήγητο και αδικαιολόγητο το μειωτικό σχόλιο του Μπήτον γι' αυτό το σκίτσο· βλ. Ρ. Μπήτον, όπ.π. σελ. 657, σημ. 69.

15. Ο Σεφέρης θυμίζει στην αδελφή του ότι η «Κλέλια» είχε «καταβροχθίσει από την καλή και από την ανάποδη ολόκληρο τον Προυστ» (επιστολή 21.9.37, Κορυτσά).

16. Πβλ. «Piazza d' Italia» του de Chirico, Αριάδνη = λαβύρινθος, σύμβολο αδιεξόδου και θανάτου· δες Γ. Δ. Παναγιώτου, όπ.π., σελ. 41.

Γιώργος Δ. Παναγιώτου

Μια μέρα του Ελύτη για την Κύπρο

Στο *Ημερολόγιο ενός αθέατου Απριλίου* (1984) του Ελύτη, μια μέρα του μήνα Απριλίου είναι, κατά την άποψή μου, αφιερωμένη στην Κύπρο. Είναι η πρώτη εικόνα της Πέμπτης, 2 Απριλίου:

«ΑΡΤΙΝΗ»... «Κλεώπα»... «Βαρνάβα»... μα τι γένους είναι λοιπόν ο τόπος αυτός που κηδεύεται; Πρέπει να βγάλω τ' άμφια, να φορέσω πάλι τον χρυσό μου θώρακα και να βγω με τη ρομφαία στο χέρι.

Κάντε πέρα τα παιδιά. Κρεμάστε τα μαύρα στα μπαλκόνια. Κιόλας ακούγεται η στρατιωτική μουσική να πλησιάζει.

Προσοχή! Παρουσιάστε αρμ!

Τη θέση μου ότι η μέρα αυτή του *Ημερολογίου* ανήκει στην Κύπρο τη στηρίζω στα ακόλουθα:

1. Τα δύο από τα τρία ονόματα που αναφέρονται στο κείμενο, τα ονόματα Κλεόπας και Βαρνάβας, είναι ονόματα κυπρίων μοναχών. Το Αρτινή είναι το θηλυκό του Αρτινός, και πιθανό να αναφέρεται στην ονομασία του συντάγματος της Άρτας, που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην απόκρουση της ιταλικής επίθεσης εναντίον της Ελλάδας, τον Οκτώβριο του 1940. Σχετική αναφορά γίνεται στο *Άξιον Εστί*.¹ Αυτό το πρώτο όνομα, όπως επίσης η λέξη «τόπος» που ακολουθεί, έδωσαν την εντύπωση σε μελετητές του έργου του ποιητή Ελύτη πως και τα άλλα δύο ονόματα ανήκουν σε τόπους.² Νομίζω πως η ερώτηση «μα τι γένους/ είναι λοιπόν ο τόπος αυτός που κηδεύεται;», υποβάλλεται σκόπιμα, γιατί τα δύο από τα τρία ονόματα είναι αρσενικού και το τρίτο θηλυκού γένους. Αλλά τα κύρια ονόματα Βαρνάβας και Κλεόπας είναι γνωστά ονόματα κυπρίων μοναχών. Το Βαρνάβας είναι, κατά την άποψή μου, το όνομα ενός από τους τρεις τελευταίους αδελφούς αγιογράφους μοναχούς του μοναστηριού του Απόστολου Βαρνάβα, που έφυγαν από τον τόπο διαμονής τους, μαζί με χιλιάδες πρόσφυγες, το 1976, μετά την τουρκική εισβολή. Πέθαναν αρκετά χρόνια ύστερα, στην προσφυγιά. Δεν αποκλείω, ωστόσο, το ενδεχόμενο η αναφορά να γίνεται στον Κύπριο την καταγωγή απόστολο Βαρνάβα (η μνήμη του γιορτάζεται στις 11 Ιουνίου), ιδρυτή της Εκκλησίας της Κύπρου. Το μοναστήρι του Απόστολου Βαρνάβα είναι κτισμένο πολύ κοντά στην αρχαία Σαλαμίνα της Κύπρου και στην Αμμόχωστο. Στην πόλη αυτή βρισκόταν και στο σπίτι του Ευάγγελου Λουίζου,³ στο οποία φιλοξενήθηκε για αρκετό χρονικό διάστημα ο Ελύτης, πριν από την τουρκική εισβολή. Το Κλεόπας («Κλεόπα» με ω νομίζω πως οφείλεται σε αβλεψία) είναι το όνομα άλλου ενός μοναχού, που μόναζε στο μοναστήρι του Απόστολου Ανδρέα, στην Καρπασία, στο ομώνυμο ακρωτήριο, ανατολικά της Κύπρου. Και εδώ, είναι πιθανό ο ποιητής να συνδέει το όνομα με τον απόστολο Κλεόπα, του οποίου η Εκκλησία τιμά τη μνήμη του στις 30 Οκτωβρίου.

2. Ο τόπος ο οποίος κηδεύεται θα μπορούσε, λοιπόν, να είναι η Κύπρος της περιόδου αμέσως μετά την εισβολή. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγω: α) επειδή ο ποιητής παίρνει τη μορφή του στρατηλάτη, αφήνοντας κατά μέρος τα ιερατικά - ποιητικά του καθήκοντα και παίρνοντας τη ρομφαία στο χέρι του, όπως οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ. Θα σταματήσει, τώρα, ο ποιητής να ασχολείται με τα έργα της ειρήνης ή της τελετής (μιας κηδείας) και θα αρχίσει τον πόλεμο. Η πολεμική του εξάρτηση περιλαμβάνει και το χρυσό θώρακα, που παραπέμπει ίσως στον Αγαμέμνονα ή στο Μεγαλέξαντρο. Και οι δύο αρχιστράτηγοι πολέμησαν, κατά κύριο λόγο, μακριά από την ιδιαίτερή τους πατρίδα, όπως θα πράξει για την Κύπρο ο ποιητής. Δεν αποκλείεται, ωστόσο το ενδεχόμενο

αυτός που μιλά να μην είναι ο ποιητής, αλλά ο Εθνάρχης Μακάριος ο Γ',⁴ ή, λιγότερο πιθανό, ο ίδιος ο ιδρυτής της κυπριακής εκκλησίας· β) επειδή ένα χρόνο πριν από την έκδοση του *Ημερολογίου του αθέατου Απριλίου*, δηλαδή το 1983, ανακηρύχτηκε το ψευδοκράτος στην κατεχόμενη από τα τουρκικά στρατεύματα Κύπρο, και ο Ελύτης, διαμαρτυρούμενος, δήλωσε ανάμεσα στα άλλα πως «αισθάνεται το χρέος να προσθέσει και αυτός τη φωνή του στη διαμαρτυρία όλης της γης»⁵ και γ) επειδή η πολεμική ατμόσφαιρα της δεύτερης εικόνας, σχετίζεται με την πρώτη εικόνα και ιδιαίτερα με το ρήμα «κηδεύεται». Τα μαύρα ρούχα που είναι κρεμασμένα στα μπαλκόνια δηλώνουν την κηδεία κάποιου επίσημου και σημαντικού προσώπου. Εδώ, ίσως να εννοεί την ίδια την Κύπρο, που κηδεύεται, ως ένα είδος επανάληψης της κηδείας του εθνάρχη Μακαρίου του Γ', που τελέστηκε τον Αύγουστο του 1977. Στις 4 Αυγούστου του 1980,⁶ όταν ο Ελύτης επισκέφθηκε την Κύπρο, μίλησε στο πολιτικό μνημόσυνο του Μακαρίου, στη Λευκωσία, και εξύμνησε την αγωνιστικότητά του. Το ποίημα αυτό του Ελύτη ίσως να αποτελεί και μια έμμεση ανταπόκριση στο ποίημα του Κώστα Μόντη «Άξιον Εστί II - Μετά την τουρκική εισβολή», στο οποίο ο κύπριος ποιητής απευθύνεται στον Ελύτη και ανάμεσα σ' άλλα αναφέρει και τα ακόλουθα (στ. 1-4):

Γιατί έμεινες στη δεύτερη Στάση, κύριε Οδυσσέα Ελύτη,
Πού είναι η τρίτη Στάση να συμπληρωθεί ο θρήνος,
Πού είναι η τρίτη Στάση να συμπληρωθεί ο Επιτάφιος,
Πού είναι η τρίτη Στάση να συμπληρωθεί η κηδεία;⁷

Άλλωστε, το ενδιαφέρον του Ελύτη για την Κύπρο υπήρξε ζωηρό και συνεχές. Παρόλο που δεν άφησε φεύγοντας, πριν από δέκα χρόνια, «κυπρόθεμο, -α» ποίημα ή ποιήματα, όπως έπραξε ο άλλος νομπελίστας ποιητής, ο Σεφέρης, σε μερικά ποιήματά του (όπως π. χ. *Ο μικρός ναυτίλος*) γίνεται σαφής αναφορά στην Κύπρο και στον ηγέτη της Μακάριο τον Γ'.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. *Το Άξιον Εστί*, «Τα πάθη», Ανάγνωσμα Πρώτο, «Η πορεία προς το μέτωπο».
2. Βλ. Ανθούλα Δανιήλ, *Οδυσσέας Ελύτης, μια αντίστροφη πορεία*, Αθήνα 1986, σελ. 22-23. Βλ. ακόμη, *Οδυσσέας Ελύτης, Ημερολόγιο ενός αθέατου Απριλίου/ Odysseus Elytis, Journal of an unseen April*, Αθήνα, Ύψιλον, 1998, σελ. 109.
3. Η γνωριμία του Ελύτη με τον Ευάγγελο Λουίζο (1913-1993), φίλο και του Γιώργου Σεφέρη, χρονολογείται από το 1935, όταν και οι δυο τους ανήκαν στον κύκλο των *Νέων Γραμματέων*. Και οι δυο φοίτησαν στη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών της Κέρκυρας, το 1937, και πολέμησαν, ως έφεδροι ανθυπολοχαγοί, στο αλβανικό μέτωπο. Ο Ελύτης φιλοξενήθηκε στο σπίτι του Λουίζου, για πέντε μήνες (Ιούλιος- Νοέμβριος) το 1970. Την ίδια χρονιά συναντήθηκε με το Μακάριο. Βλ. Δ. Δασκαλόπουλος, «Χρονολόγιο Οδυσσέα Ελύτη (1911-1989)», περ. *Χάρτης*, 21-23 (1986) 273. Βλ. επίσης Γ. Γεωργή και Γ. Γεωργής, «Κύπρος-Οδυσσέας Ελύτης. Μια χρονολογική προσέγγιση», *Παρουσία* 4 (1996) 5-12, 5 (1997) 80-87 και 6 (1997) 104-110.
4. Ευχαριστώ το Γ. Κεχαγιόγλου για τις αξιόλογες παρατηρήσεις του στο άρθρο μου αυτό.
5. Βλ. Δ. Δασκαλόπουλος, ό.π. σελ. 279.
6. Βλ. περ. *Μόρφωσις* 423-424 (1980)9.
7. Βλ. Κ. Μόντη, *Κύπρος εν Αυλήτι*, Λευκωσία 1976. Βλ. και Κ. Βασιλείου, «Κώστα Μόντη, Έλληνες ποιητές», *Μικροφιλολογικά* 16 (2004) 37-41.

Αντρέας Κ. Φυλακτού

«Αλκοολική» ποιητική: μια απρόοπτη και περιπλανώμενη έννοια

Ο Κώστας Παπαπαναγίδης στη διδακτορική του διατριβή *Μάνος Κράλης και η ανανέωση του ποιητικού λόγου στην Κύπρο* (Λευκωσία, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, 2004) παραπέμπει στον μελετητή Δώρο Χρίστη, ο οποίος χαρακτηρίζει τον ποιητή «αλκοολικό της λύπης». Παραπέμπει ακόμη και στην ποιήτρια Πίτσα Γαλάζη, η οποία χαρακτηρίζει τον Κράλη «αλκοολικό του χρόνιου πόνου». Νομίζω πως η αρχή του χαρακτηρισμού βρίσκεται στην ποίηση του Παντελή Μηχανικού, ο οποίος στο ποίημά του «Ευδοκία» (*Παρεκκλίσεις*, 1957) γράφει: «Όμως υπάρχουν οι αλκοολικοί της χαράς!». Πολύ νωρίτερα ο Τεύκρος Ανθίας δημοσίευσε σημείωμα με τον τίτλο «Αλκοολική φιλολογία» (εφ. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 21 Μαρτ. 1939), ενώ αργότερα ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος έγραψε ότι υπάρχουν «οι αλκοολικοί των παραπομπών» (*Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, 1943 κ.ε.). Βλέπουμε, λοιπόν, μιαν καινούργια έννοια μεταφορική, που περιπλανάται στη λογοτεχνία και στην κριτική. Αυτό είναι θετικό, γιατί η λογοτεχνική έφραση πρέπει να εμπλουτίζεται διαρκώς και να ανανεώνεται.

Γιώργος Λυσιώτης

§

Άδερφή

Ξαναδιάβασα πρόσφατα τό δράμα τοῦ Πῶλ Κλωντέλ *Ὁ Κληρὸς τοῦ Μεσημεριοῦ* (*Le Partage de Midi*), μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Τ. Κ. Παπατζώνη («Ἐστία», 1945). Μεταφέρω τὸς ἐξῆς στίχους, ὅπου ὁ Μέζα μιλάει στὴν Ὑζέ (σ. 56):

Ὡ στύλε! ὦ δύναμη τῆς πολυαγαπημένης μου!
Ἄδικο καὶ ἀνισο πρᾶγμα πού ἦτο νά σέ συναντήσω!
Πῶς εἶναι σωστό τώρα νά σέ καλῶ; Μητέρα, γιατί μοῦ εἶσαι καλή στή θέα, καὶ ἀδερφή, καὶ κρατῶ τό στρογγυλό, τό θηλυκό σου μπράτσο μέσα στά δάχτυλά μου.

Ὅταν τό δράμα βαίνει πρὸς τό τέλος καὶ ὁ Μέζα μέ τὴν Ὑζέ γνωρίζουν ὅτι θά πεθάνουν, ὁ Ἄντρας λέει καὶ τοῦτα στή Γυναίκα (σ. 78):

– Σέ νίκησα ἐπιτέλους· καὶ εἶναι ἀκέρια ἢ λεία κολλημένη
στὴν καρδιά μου, καὶ οὔτε ἓνα μέλος της δέ σπαρταρᾶ. Οὔτε
ἓνα μέλος πού ν' ἀντιστέκεται στό δυνατώτερό του, καὶ στή θέ-
ληση τοῦ ὀρνέου πού ἀνεβαίνει καὶ τοῦ κατακόρυφου ἀετοῦ.
Νοιώθω τό βάρος πού ὑποχωρεῖ στό φτερό καὶ ὥστε τό συναπο-
χομίζω μαζί μου τό βαρὺ τοῦτο κορμί.
Ποῦ εἶναι μητέρα μου καὶ ἀδερφή μου καὶ γυναίκα μου καὶ ὅλη ἡ
γενιά μου.

Τά δύο κλωντελικά χωρία νά προστεθοῦν στίς ἄλλες μαρτυρίες γιά τή λέξη ἀδερφή (ὡς τρυφερή προσφώνηση τοῦ ἐραστή πρὸς τήν ἀγαπημένη του), τίς συγκεντρωμένες στό μελέτημά μου «Συγκολλώντας τό κρανίο τῷ Πιλντάουν» (*Νέα Ἐστία*, τχ. 1726, Σεπτ. 2000) καί στό σημεῖωμα «Ἡ ἐπικουρία τῶν παπαδιαμαντικῶν μεταφράσεων ἢ ἀναίρεση λόγων περί αἰμομειξίας» (*Μικροφιλολογικά*, τχ. 18, φθινόπωρο 2005).

Ἄς μοῦ παραχωρηθεῖ νά ἐπισημάνω ὅτι καί στά δύο ἀποσπάσματα ἡ ἀγαπημένη γυναίκα προσφωνεῖται καί μητέρα, καί ὅτι στόν τελευταῖο στίχο ὁ μελλοθάνατος Μέζα βλέπει νά συναιρεῖται στό πρόσωπο τῆς Ἰζέ ὅλη του ἡ γενιά.

Ἀναρωτιέμαι ἂν ὁ κ. Γκύ Σωνιέ, πού σέ ἓνα ἀθώοτατο τραγούδι τῆς παπαδιαμαντικῆς *Μετανάστιδος* διέγνωσε πίσω ἀπό τή λέξη ἀδελφή «φαντασιακή αἰμομειξία», θά τολμοῦσε νά ἰσχυριστεῖ ὅτι καί ὁ κλωντελικός Μέζα, στήν ὕστατη στιγμή του, φαντασιώνεται –

Ὅχι, δέ θά τό ξεστομίσω.

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

§

Ἀδελφή (συμπληρωματικά)

Στο δράμα του Πωλ Κλωντέλ, *Ο κλήρος του μεσημεριού*, ὁ ἥρωας του ἔργου Μέζα προσφωνεῖ τήν Ἰζέ, τήν ἀγαπητή γυναίκα: ἀδελφή. Σε ἄλλο ἀπόσπασμα: «Που εἶναι μητέρα μου καί ἀδελφή μου καί γυναίκα μου καί ὅλη ἡ γενιά μου».

Καί στο Ζ (429-430) τῆς *Ιλιάδας*, στή συνάντηση του φημισμένου καί ἰδανικοῦ ζευγαριοῦ τῆς Τροίας, ἡ Ἀνδρομάχη λέει στον Ἔκτορα: Ἐκτορ ἀτάρ συ μοι ἔσσι πατήρ καί πότνια μήτηρ / ἠδέ κασίγνητος, συ δε μοι θαλερός παρακοίτης [= Ἐκτωρ, συ εἶσαι δι' ἐμέ πατέρας καί μητέρα, / συ ἀδελφός, συ ἀνθηρός τῆς κλίνης σύντροφός μου (μετ. Ι. Πολυλά)].

Καί στο ἔργο του Σαμαρσιῖδη, *Ἀπόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως*, (Κωνσταντινούπολη 1868, μέρος Β', τόμος Β', σ. 74) ἡ Ιάνθη λέει στον Ευστάθιο: «Συ πλέον δι' ἐμέ εἶσαι πατήρ καί μήτηρ καί ἀδελφός καί ἐρωμένος».

Ὅλα αὐτά ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ λέξη ἀδελφή (ἢ καί ἀδελφός), ὅπως τονίζει καί ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἀποτελεῖ τρυφερή προσφώνηση πρὸς τὸ ἀγαπημένο πρόσωπο (πβλ. ἀδελφιδός που, κατά το Liddell – Scott, σημαίνει ἐκτός ἀπό ἀδελφός καί: ἀγαπητός, φίλτατος) καί δεν ἐνέχει ὁποιαδήποτε αἰμομικτική διάσταση που ἡ ἐπιπόλαια ἀνάγνωση μπορεῖ εὐκόλα νά ἀποδώσει.

Σ. Π.

§

Γλώσσα και ιδεολογική ορθοδοξία

Ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος μας παραθέτει εύγλωττη μαρτυρία για τις παλαιότερες ιδεολογικές επενδύσεις και αγκυλώσεις στο γλωσσικό ζήτημα, οι οποίες διακήρυσσαν ότι μόνο με την κοινωνική αλλαγή ή, τουλάχιστον, την άνοδο των «ευρύτερων προοδευτικών δυνάμεων» στην εξουσία, θα λυνόταν το γλωσσικό ζήτημα γιατί η αστική τάξη, και η αντίδραση γενικά, θα ήταν πάντοτε υπέρμαχοι της καθαρεύουσας. Τα πράγματα τους διέφευσαν γιατί, επί κυβερνήσεως της Νέας Δημοκρατίας, η Ελληνική Βουλή ψήφισε σε συνεδρία της, το 1976, την καθιέρωση της Δημοτικής. Ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος αναφέρει χαρακτηριστικά την περίπτωση ενός φίλου του Ζήσιμου Λορεντζάτου, που πιστός των μηχανιστικών θεωριών «υποστήριζε πεισματικά ότι αποκλειόταν να προέλθει γλωσσική αλλαγή από μια κυβέρνηση της αστικής τάξης.

Όταν η μεταβολή έγινε δίχως η αστική τάξη να βγάλει ούτε κιχ και χωρίς ν' ανοίξει μύτη, ο διαφευγμένος φίλος βρισκόταν στο εξωτερικό. Ο Ζήσιμος Λορεντζάτος του έστειλε ένα λακωνικό πιττάκι: «Η γλώσσα είναι πουτάνα».¹

Τα κείμενα τέτοιων στάσεων είναι αρκετά, όλοι τότε, οι λεγόμενοι πολιτικοποιημένοι - προοδευτικοί διανοούμενοι αναφερόμενοι στο θέμα της Καθαρεύουσας και της Δημοτικής, και γενικά στο γλωσσικό ζήτημα, θεωρούσαμε απαραίτητο να κλείσουμε με μια ιδεολογική κορώνα, ότι η λύση του, με την καθιέρωση της δημοτικής, είναι σύμφυτη με τις πολιτικές εξελίξεις και ότι μόνο η άνοδος των προοδευτικών δυνάμεων στην εξουσία θα επέφερε την πρόεπουσα και τελική διευθέτηση. Σήμερα θα σχολιάσουμε μια τέτοια γραπτή μαρτυρία.

Πριν κλείσει χρόνος από τη μεταπολίτευση, δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Αντί κείμενο του Δημήτρη Χατζή για τη γλώσσα, που το έγραψε στη Βουδαπέστη περιμένοντας την άρση των απαγορεύσεων και περιορισμών και την επιστροφή του στην Ελλάδα. Το κείμενο δημοσιεύτηκε σε τρεις συνέχειες, από τον Απρίλη μέχρι τον Μάιο του 1975.² Κρίθηκε ως συμπυκνωμένο και αξιόλογο, γι' αυτό, λίγους μήνες αργότερα, το φθινόπωρο του 1975, από τις εκδόσεις Πλειάς κυκλοφόρησε, επεξεργασμένο, σε αυτοτελή έκδοση των 95 σελίδων, με τίτλο *Γλώσσα και πολιτική*.³ Το κείμενο του Δημήτρη Χατζή διακρίνεται για την τεκμηριωμένη παράθεση των προβληματισμών γύρω από τη γλώσσα και τη νηφαλιότητα με την οποία προσεγγίζει το θέμα, συνεχώς χωρίς αφορισμούς μα με εμπεριστατωμένη επιχειρηματολογία. Με γλυκύτητα και πόνο για το θέμα, με ζέση και με φροντίδα. Στο τέλος όμως του κειμένου του αρχίζει την πολιτική σύζευξη για το γλωσσικό ζήτημα, και μερικοί αφορισμοί καθορίζουν την επιχειρηματολογία του.

Το τελευταίο κεφάλαιο το επιγράφει: *Το γλωσσικό μας ζήτημα ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΑ πολιτικό* (τα κεφαλαία από το βιβλίο του Δ. Χ.)

«Πίσω από τη διγλωσσία, πίσω από την καθαρεύουσα, βρίσκονται πολύ μεγαλύτερες πολιτικές δυνάμεις, μόνιμες δυνάμεις του κράτους και της κοινωνίας μας, οι δυνάμεις της συντήρησης, οι δυνάμεις της αντίδρασης. Και όσο οι δυνάμεις αυτές θα μπορούν να εμποδίζουν τη δημοκρατική αλλαγή, άλλο τόσο θα διατηρούν, θα επιβάλλουν στο κράτος την καθαρεύουσα, στο έθνος τη διγλωσσία: Είναι η ιδεολογία τους. Είναι μέσα στο ηγετικό δόγμα της μόνη-μης, προνομαϊκής, μεσαιωνικής εξουσίας τους» (σελίδα 92).

«Μέσα σ' αυτό το καταστημένο μας υπάρχει και η καθαρεύουσα, μέσα σ' αυτό μ ο ν ά χ α μπορεί να συνεχίζεται η διγλωσσία μας. Και η λύση, λοιπόν, δεν είναι ζήτημα των γραμματικών, των δασκάλων, των ποιητών, των διανοομένων, των σοφών, του έθνους, και δεν είναι ζήτημα καλών προθέσεων, "κατ'

αρχή” αναγνωρίσειν της ανάγκης ή της πραγματικότητας. Είναι ζήτημα πολιτικό. Πολιτική διεκδίκηση των δημοκρατικών δυνάμεων μέσα στον γενικό, τον συνολικό αγώνα τους για την δημοκρατική αλλαγή στην Ελλάδα». (σελίδα 94, η υπογράμμιση από το βιβλίο του Δ.Χ.).

Οι εξελίξεις διέψευσαν τις θέσεις του Δ. Χατζή. Ή μάλλον τον δικαίωσαν εν μέρει. Πολιτικό το πρόβλημα, το έλυσε όμως, κάτω από άλλες διαστάσεις, η αστική τάξη, γιατί μπορούσε να το ενσωματώσει ως αίτημα χωρίς ανατροπές και κλυδωνισμούς, και έτσι οι παλιές ιδεολογητικές τοποθετήσεις ότι ήταν μείζον ανατρεπτικό αίτημα δεν επαληθεύτηκαν.

Στους πρώτους λοιπόν μήνες που κυκλοφόρησε το βιβλίο του, η Βουλή καθιέρωσε τη δημοτική σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, καθιέρωσε τη δημοτική ως την επίσημη γλώσσα του κράτους. Η πλήρης ανατροπή των θέσεων που διακήρυσσε ο Δημήτρης Χατζής στο βιβλίο του ήταν λοιπόν προφανής. Υπάρχει πληροφορία ότι ο συγγραφέας ζήτησε να αποσύρει από τα βιβλιοπωλεία τα εναπομείναντα αντίτυπα του έργου του, να αποσύρει γενικά το βιβλίο από την κυκλοφορία· το βέβαιο είναι ότι άφησε το θέμα να περιπέσει σε ατονία, δηλαδή χωρίς οποιαδήποτε προβολή του βιβλίου ή επανέκδοσή του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Τα καμώματα της γλώσσας», Πλανόδιον, Αθήνα, Ιούνιος 2005, αρ. 38, σ. 381-382.
2. περ. Αντί, Αθήνα, α) 5 Απριλίου 1975, αρ. 16, σ. 41-44, τίτλος: «Μια κρίσιμη καμπή για το γλωσσικό μας ζήτημα: Το νέο Σύνταγμα. I. Το γλωσσικό χάος που είναι γύρω μας: αποτέλεσμα της διγλωσσίας», β) 19 Απριλίου 1975, αρ. 17, σ. 44-47, τίτλος: «Μια κρίσιμη καμπή για το γλωσσικό μας ζήτημα: II. Μικρή αναδρομή στην ιστορία της διγλωσσίας μας», γ) 17 Μαΐου 1975, αρ. 19, σ. 44-46, τίτλος: «Μια κρίσιμη καμπή για το γλωσσικό μας ζήτημα: Οι ψευτολύσεις: Παράταση της διγλωσσίας Η λύση: Αποβολή της καθαρεύουσας». Στο τέλος του άρθρου ο Δ. Χατζής σημειώνει: Βουδαπέστη, Μάρτης 1975 – έγγραφα περιμένοντας τον γυρισμό στην πατρίδα.
3. Δημήτρη Χατζή, *Γλώσσα και πολιτική*, εκδ. Πλειάς, Αθήνα 1975. Βλ. Νίκος Γουλανδρή, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930 - 1989) Δημήτρη Χατζή*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1991, αρ. 675, 676, 678, 679 και 685.

Σάββας Παύλου

Διαλεκτικά παράδοξα

Αν εμφανιστώ σε καφενείο του χωριού μου (Αμπέλια, Αιτωλοακαρνανίας) και δηλώσω στην ομήγυρη ότι επιστρέφω απ' το ποτάμι όπου είχα πάει για ψάρεμα, μάλλον θα συγκεντρώσω τόσα μισά βλέμματα όσοι περίπου και οι θαμώνες. Οι τυχόν πολύ νεότεροί μου πιθανόν να μη δώσουν σημασία, όμως οι συνονήλικόί μου και οι παλαιότεροι, τουλάχιστο θα ξαφνιαστούν. Βέβαια, οι πιο καλοπροαίρετοι θα σκεφτούν «ε, κοντά σαράντα χρόνια τώρα ζει στην Αθήνα», ωστόσο κάποιοι άλλοι δεν θ' αποφύγουν το «έγινε πρωτεουσιάνος» και κάποιοι... περισσότερο άλλοι θ' αλληλοκοιταχτούν με νόημα («μας κάνει τον Αθηναίο»).

Τα πράγματα θα 'ναι, βέβαια, πολύ πιο σκληρά για τον αδερφό μου τον Δημητράκη, αν εκείνος προβεί στην ίδια δήλωση, ενώπιον του ίδιου κοινού: Διότι δεν διαθέτει καν το ελαφρυντικό της απομάκρυνσης – επιμένει να ζει στ' Αμπέλια εδώ και σχεδόν εφτά δεκαετίες. Το σωστό λοιπόν είναι να πει

πως έρχεται απ' του ποτάμι. Και αυτό ασφαλώς κάνει σταθερά – αν, για κάποιον μυστηριώδη λόγο, προτιμούσε το ποτάμι, θα κινδύνευε να χάσει την ίδια του την αξιοπρέπεια. Διότι, ναι μεν «Σήμερα ο άνθρωπος μέσης μόρφωσης από οποιοδήποτε μέρος της Ελλάδας, στην ομιλία του (και στην προφορά του ακόμα), κοντεύει να μην ξεχωρίζει καθόλου από ένα Αθηναίο»,¹ όμως αυτό παύει να ισχύει όταν οι χωριανοί τα λένε μεταξύ τους και πολύ περισσότερο όταν βρίσκονται εντός έδρας. Και, πράγματι «Είναι... αξιοσημείωτο γι' αυτές (ενν. τις διαλέκτους μας) πόσο κοντά παρέμειναν η μια στην άλλη...».² όμως αυτό δεν επηρεάζει τη συγκεκριμένη νοοτροπία (αξίωση συμμόρφωσης προς τα τοπικά πάτρια, ιδιαίτερα στις μικρές κοινωνίες).

Σύμφωνοι ως εδώ. Όμως αυτό δεν εμπόδιζε ποτέ τον αδερφό μου τον Δημητράκη να τραγουδάει με την υπέροχη φωνή του, σε κάθε ευκαιρία, το έξοχο δημοτικό «Του Κίτσιου η μάνα κάθονταν στην άκρη στο ποτάμι» – ακριβώς έτσι: στην άκρη στο ποτάμι. Ούτε και κανένας χωριανός ή κοντοχωριανός ενοχλήθηκε ποτέ απ' το συγκεκριμένο ποτάμι – όλοι άλλωστε το ίδιο κάνουν: Έτσι τραγουδούν την άμοιρη μάνα του Κίτσιου από καταβολής της.

Και λέω «από καταβολής της» μην παραβλέποντας το γεγονός ότι ο αδερφός μου διδάχτηκε στο σχολείο τρία-τέσσερα τέτοια τραγούδια: Ο αριθμός τους είναι πολύ μικρός για να επηρεάσει το σύνολο του καθόλου ευκαταφρόνητου ρεπερτορίου του, οι «διδαχθέντες» ομήλικοι του αδερφού μου κάτοικοι της περιοχής δεν ταυτίζονται με το σύνολο των ανθρώπων της γενιάς του, και εκείνοι της εποχής του πατέρα μου που είχαν την ανάλογη τύχη ήταν ελάχιστα – για να μην πούμε τίποτα για την εποχή του παππού μου. Όμως, και αυτός ο τελευταίος έτσι ακριβώς τραγουδούσε, με προφορά σχεδόν... πρωτευουσιάνικη.

Με δεδομένο λοιπόν ότι οι άνθρωποι αυτοί δεν έμαθαν τα τραγούδια τους ούτε απ' τη συλλογή του Claude Fauriel ούτε απ' τις εκλογές του Νικολάου Πολίτη (αντίστροφα: έτσι καταγράφηκαν, τότε, τα τραγούδια και στη δική τους περιοχή), προκύπτει ερώτημα: Γιατί, ενώ μιλούν για ποτάμι, ακρ, βνου, πλι, πγαδ, τραγουδούν ωστόσο –και τραγουδούσαν, ανέκαθεν,– το ποτάμι, την άκρη, το βουνό και τα βουνά, το πουλί, το πουλάκι και τα πουλιά, το πηγάδι και πάει λέγοντας, με πολύ λίγες εξαιρέσεις. Ανέκαθεν, από τότε που οι «πλήρεις» αυτές λέξεις δεν ανήκαν καν στην «Κοινή νεοελληνική» (η οποία δεν είχε μορφοποιηθεί και επικρατήσει) αλλά το πολύ σε γειτονικές μωραϊτικές διαλέκτους. Φαίνεται παράξενο, και μάλιστα τον εντόπιο, που γνωρίζει καλά τις διαφορές μεταξύ ρουμελιώτικης και μωραϊτικής προφοράς, δεν θα τον ξένιζε και πολύ η παρατήρηση ότι το φαινόμενο θυμίζει, κατά κάποιον τρόπο, Αθηναίους τραγωδούς και θεατές της παλαιάς εκείνης εποχής που θεωρούσαν αυτονόητο ότι τα χορικά πρέπει να συνθέτονται και ν' ακούγονται στη δωρική διάλεκτο. Και, φυσικά, το ερώτημα δεν είναι μόνο για τους Αμπελιώτες, αλλά για μέγα πλήθος Ελλήνων που έζησαν (ή ζουν ακόμα) σε περιοχές των «βορείων ιδιωμάτων». Μια, μάλλον εύκολη, απάντηση θα ήταν: μα αυτό απαιτεί το μέτρο του τραγουδιού.

Είναι αλήθεια πως οι «πολύ λίγες εξαιρέσεις» που μόλις ανέφερα, γίνονται περισσότερες στις περιπτώσεις που η προφορά σύμφωνα με την τοπική διάλεκτο δεν επηρεάζει το μέτρο του στίχου. Αρκετά συχνά ακούγονταν παλαιότερα –κι εξακολουθούν, λιγότερο συχνά, ν' ακούγονται– τύποι όπως λύκους (να φάει τα πρόβατα), του Μάρκου (παν στην εκκλησιά), του Κίτσιου (όχι του Κίτσου) στο παράδειγμά μας κ.λπ. Η απάντηση, ωστόσο, δεν ικανοποιεί, διότι θέτει νέο ερώτημα – ή απλώς μετατοπίζει το αρχικό: Και γιατί δεν έφτιαχναν

τους στίχους των τραγουδιών τους με τη γλώσσα που μιλούσαν, όπως ακριβώς τη μιλούσαν, ή δεν προσάρμοζαν τους τυχόν «ξενόφερτους» (ή εκείνους των «κοινόχρηστων» μοτίβων) σ' αυτήν; Προφανώς, τίποτα δεν εμποδίζει τη δημιουργία δεκαπεντασύλλαβων σε ρουμελιώτικη διάλεκτο – ίσα ίσα, θα 'ναι και πιο περιεκτικοί. Κατά τα λοιπά, το ερώτημα είναι εύγλωττο, αφού δε μιλάμε για την ντοπιολαλιά μιας μικρής επαρχίας, αλλά για συμπαγείς πληθυσμούς εκτεταμένων περιοχών όπου οι συλλαβές πετσοκόβονταν ανελέητα.

Φαίνεται λοιπόν πως σε μια ευρεία περιοχή, είχε από πολύ νωρίς επικρατήσει για το τραγούδι μια λίγο-πολύ «κοινή» – ας πούμε η «νεοελληνική Κοινή του Τραγουδιού». Οι λόγοι μπορεί να συνδέονται με τη λειτουργία της «Κοινής των Ποιητών»/«Κοινής των Ποιητών ή των Αφηγητών»/«ποιητικής Κοινής»,³ της «δημώδους γραπτής Κοινής» ή και της (ενδεχόμενης) «υπερτοπικής προφορικής δημώδους Κοινής» ή ακόμα με την πρώιμη δημιουργία και διάδοση τού («εθνικής σημασίας») ακριτικού κύκλου τραγουδιών⁴ ή και με την καταγωγή ορισμένου είδους δημοτικού τραγουδιού (παραλογές). Μπορεί όμως και να παραπέμπουν στη «λόγια προέλευση» του δεκαπεντασύλλαβου ή, έστω, στην ευρεία χρήση του από λογίους παλαιότερα, όπως και στην οικείωση με την (αφειδώς ψαλλόμενη) εκκλησιαστική γλώσσα, χωρίς να αποκλείεται απ' τη συζήτηση και ο τρόπος θεώρησης τού τραγουδιού απ' τον τραγουδιστή και τον ακροατή. (Κάτι «πέραν του συνήθους», πολλές φορές στοιχείο τελετής, άρα άξιο ιδιαίτερου σεβασμού που ως ένα σημείο απαιτεί και την προσφυγή σε μια πιο «επίσημη» απ' την καθημερινή γλώσσα). Οπωσδήποτε, πάντως, αναζητώντας αυτούς τους λόγους, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μιλάμε για «μια ευρεία περιοχή» και όχι για όλες τις περιοχές όπου αναπτύχθηκε το ελληνικό δημοτικό τραγούδι.

Εδώ όμως είναι καιρός να διευκρινιστεί ότι το σημείωμα αυτό, προερχόμενο από μη ειδικό, δεν γράφτηκε για να δώσει απάντηση, αλλά για να θέσει ερώτημα. Νομίζω πως το θέμα θα άξιζε να μελετηθεί (πράγμα που, απ' όσο γνωρίζω – αλλά μόνο απ' όσο γνωρίζω – δεν πρέπει να έχει συμβεί). Πρόκειται για φαινόμενο με προφανές ενδιαφέρον για το δημοτικό μας τραγούδι και, ενδεχομένως, για την εξέλιξη της γλώσσας μας, πτυχές της οποίας ίσως φωτίσει, αφού και το ίδιο εντάσσεται σ' αυτήν ακριβώς την εξέλιξη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. P. Mackridge. «Η νεοελληνική γλώσσα», ελλην. έκδ. Πατάκη 1980, σ. 44.

2. Στο ίδιο, σ. 46.

3. Για τον όρο, καθώς και για τους δύο επόμενους: Hans Eideneier, «Όψεις της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας», ελλην. έκδ. Παπαδήμα 2004, σσ. 117, 123, 133, 158, 159, 169 κ.α. Πρέπει ακόμα να παραδεχτώ ότι η απορία που εκφράζεται εδώ, μου γεννήθηκε αφού είχα διαβάσει αυτό το βιβλίο.

4. Στο ίδιο, σ. 117.

Σωτήρης Σαράκης

80

... οκαρίνα (μετά ή άνευ σουρ<ν>τίνας)

Διάβασα με προσοχή το κείμενο του Λαόνικου Διονυσίου για την σκαριμπική «οκαρίνα» (*Μικροφιλολογικά* 18, σελ. 63-64) και συμφωνώ μαζί του για το «χράμα από αναφορές σε προσφιλείς εικόνες» που χρησιμοποιεί ο Σκαρίμπας στην επιστολή του προς τον Φ. Δέλφη (βλ. *Μικροφιλολογικά* 17). Αυτό, εξάλλου, δεν κάνει πάντα ο Σκαρίμπας;

Η πρωτοτυπία του Σκαρίμπα βρίσκεται «πίσω» από τις λέξεις. Παραδέχομαι ότι η «καρικατούρα», η γκροτέσκα μορφή του ποιητή (ή του βασικού του ήρωα) έχει συνήθως στόχο τον αυτοέπαινο (βλ., π.χ., *Μαριάμπας*, εκδ. «Νεφέλη», σελ. 97: «μαιτρ μες στις γκάφες του, μαέστρος της κάθε στραβομάρας»).

Εδώ, όμως, έχουμε – κατά τη γνώμη μου – μία από τις σπάνιες περιπτώσεις που η «καρικατούρα» δημιουργείται («στοργικά», θα έλεγα!) για κάποιον άλλο – κάποιον που ο Σκαρίμπα εκτιμά πραγματικά... Έναν χαρακτήρα δύσκολο, ίσως τόσο δύσκολο όσο και ο ίδιος – που ήδη την εποχή της επιστολής γράφει «υποδούμενος» (με τρόπο που κραυγάζει για την πραγματική του ταυτότητα) τον «ιταλό ποιητή Ala Delfino» (!) (βλ. τη σχετική βιβλιογραφία στο κείμενό μου «Γ. Σκαρίμπα - Φ. Δέλφης, μία επιστολή και ένα ποίημα», *Μικροφιλολογικά* 17).

Η αναφορά στο *Πορτραίτο του Dorian Gray* είναι – κι αυτή – υπαινικτική και όχι «κρυπτική». Ο στόχος εδώ δεν είναι η τέρψη του κοινού, αλλά του αποδέκτη της επιστολής. Ο Φ. Δέλφης είχε τη μανία να εμφανίζεται νεότερος – στα τελευταία του χρόνια συνόδευε τις ποιητικές του συλλογές με φωτογραφίες του της νεανικής του ηλικίας. Εξάλλου (όπως υπαινίχθηκα στο κείμενό μου) υπάρχει ένα ζήτημα για το κατά πόσον ο Δέλφης επαινείται για την «ιστορικότητα» της γραφής του ή για το ...αδιανόητο: Την παρουσίαση του «ανόητου βίου».

Και άλλες «προσφιλείς <του> εικόνες» [η «ταινία» που κόβεται «με τ' άναμμα των φώτων»], οι «χαύνοι» αναγνώστες (που μπορούν νά εντοπιστούν ξανά στο ποίημα «*Commedia dell' arte*» από τους *Βοιδάγγελους*] αλλά και «προσφιλείς <του> λέξεις» (όπως η «σουλαιμίτιδα» – βλ., π.χ., στην «Τυφλοβδομάδα») χρησιμοποιούνται από τον Σκαρίμπα στην επιστολή: Αυτό δεν της στερεί τη νοηματική της αυθυπαρξία.

Η εικόνα του Πανός με το σουραύλι – από το ποίημα «*Η άγνωστη*» – δεν επαναλαμβάνεται, αλλά αντιστρέφεται («...όχι [...] με το σουραύλι, αλλά [...]»).

Ας σημειωθεί ότι είναι μάλλον αδύνατο να μην γνώριζε ο Σκαρίμπα τα περί «ιταλικότητας» της οκαρίνας: Στον «Καπετάν Γκρη» ο νεαρός βοσκός αποπλανείται από την ιταλίδα αρτίστα σε καταγωγή (οιονεί «καμπαρέ») της Ιτέας (λιμανιού κοντά στην Αγία Ευθυμία, το χωριό της καταγωγής του Σκαρίμπα· είναι αδύνατο να μην είχε δει (ή να μην του είχαν περιγράψει) τη διασκέδαση των ιταλών φαντάρων της «Αντάντ», της εποχής του Α' παγκοσμίου πολέμου (για τις «σαχλές διασκεδάσεις» της Ιτέας, βλ. την έκδοση της Γ' Εφορείας Αρχαιοτήτων και της Γαλλικής Σχολής Αθηνών *Ψάχνοντας για το χαμένο ιερό*, Αθήνα 1992, σελ. 220), αφού στην περιοχή αυτή δεν έζησε, βέβαια, πολύ, αλλά δεν έπαψε ποτέ να λαμβάνει γι' αυτήν πληροφορίες.

Η («χαμσουνική» - «ξεχαμσουνική») σουρ<ν>τίνα, τώρα, – σ' αυτή την επιστολή – βρίσκει (ως «εξάρτημα» μείωσης της έντασης του ήχου) την αιτιολόγηση της παρουσίας της στα «κρυφά φουσκώματα του λόγου» του Δέλφη, στα οποία αναφέρεται παραπάνω ο Σκαρίμπα. Η «καρικατούρα» αυτή ενισχύεται από τα άνισα μεγέθη οκαρίνας – και σουρ<ν>τίνας (δες το σχέδιο από την Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη). Φυσικά, υπήρχαν και μικρότερες «σουρντίνες» («πνιγείς»), αλλά τα μεγέθη παραμένουν άνισα (άραγε στο εξώφυλλο της έκδοσης που αναφέρει ο κ. Διονυσίου εικονίζεται και ... σουρ<ν>τίνα;). Οι αγαπημένες του Σκαρίμπα σουρ<ν>τίνες ήταν, φαίνεται, εκείνες που θα ταίριαζαν στα μεγάλα πνευστά:

... Καί, στήν ὄλην πομπή, μπρός, λίγα βήματα, ὁ Κύριος μέ τό Ἀθιγγανικό σαξοφών του. [...] Μπρέ τούς θεομπαίχτες! Τούς ἄτιμους! Μπρέ τούς σουξέ-

δες!... Πώς δέ μέ κήδεψαν, μέ κάνα κόκκινο τοῦ Πυροσβεστικοῦ λόχου αὐτοκί-
νητο, καί πάνω του τούς πυροσβέστες μέ κράνη... [...] Ὡ διάολε! Αὐτοί!... οἱ
ἐξαντρίκηδες... Αὐτοί!... οἱ στυλιντζήδες!... (Γ. Σκαρίμπα, «Κομμωτής κυριῶν»,
Τυφλοβδομάδα στην Χαλκίδα, εκδ. Κάκτος, σελ. 60-61).

Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος

Ένας κέντρωνας του Ροΐδη

Στις 4 Ιανουαρίου 1876 κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος του περιοδικού *Εστία*, που εκδιδόταν κάθε Κυριακή. Στις 11 Ιανουαρίου 1876 (αρ. 2, σ. 29) η *Εστία* δημοσίευσε ένα δοκίμιο με τίτλο «Περί κοινού νοός» και υπότιτλο «Κατά την Καν D'ALC.». Το κείμενο αυτό είναι μετάφραση ή διασκευή γαλλικού δοκιμίου, φέρει την υπογραφή «P.» και εξυμνεί τον κοινόν νουν:

Ο ορθός λόγος, η ευθεία κρίσις, ο συνήθως λεγόμενος κοινός νους (sens commun), είναι προτέρημα άξιον να καταταχθή υπεράνω πάντων των άλλων, ως δυνάμενος να τα αναπληρώση. Καθήκον λοιπόν έχομεν να επιμένωμεν μετ' ιδιαιζούσης επιμελείας εις απόκτησιν αυτού και μετάδοσιν εις τα τέκνα ημών. Ο κοινός ούτος νους είναι το πολυτιμώτερον των ηθικών δώρων [...]. Ο κοινός νους δεικνύει ημίν τα πράγματα οία πρέπει να φαίνωνται, αποδίδων εις έκαστον την αληθή αυτού άξίαν και οδηγών ημάς να το κατατάξωμεν εις την ανήκουσαν αυτώ θέσιν [...].

Στην *Εστία* υπάρχουν μόνο τρία άλλα κείμενα με τίτλο σχετικό με τον κοινόν νουν. Και τα τρία φέρουν τον τίτλο «Κόκκοι κοινού νοός». ¹ Τα δύο από τα τρία αυτά κείμενα φέρουν την υπογραφή «Ε. Δ. Ροΐδης» (αρ. 67, 10 Απρ. 1877, σσ. 237-238 και αρ. 111, 12 Φεβρ. 1878, σσ. 110-112). Το τρίτο κείμενο φέρει δυο αστερίσκους ** στη θέση της υπογραφής (αρ. 90, 18 Σεπτ. 1877, σσ. 605-606). Ο κοινός τίτλος των τριών αυτών κειμένων δείχνει πως και τα τρία γράφτηκαν από τον Ροΐδη. Εξάλλου, ο Ροΐδης κάνει χρήση του όρου αυτού κι αλλού το 1877, στο «Περί συγχρόνου εν Ελλάδι κριτικής», όπου γράφει ότι «προς εξέτασιν ευτυχώς τούτου ούτε παραπομπαί απαιτούνται ούτε λόγων πληθύς, αλλ' απλούς κόκκος κοινοτάτου νοός». ²

Επιπρόσθετα, αφού το κείμενο της 11.1.1876 («Περί κοινού νοός») έχει παρόμοιο τίτλο με τα τρία άλλα κείμενα και ξεκινάει τρόπον τινά τη σειρά, μεταφραστής του πρέπει να ήταν ο Ροΐδης. Ο Ροΐδης χρησιμοποίησε δηλαδή το μονόγραμμα Ρ. ως υπογραφή στην *Εστία* της 11ης Ιανουαρίου 1876.

Ας αναφέρουμε τώρα σε συντομία το τι πραγματεύεται καθένα από τα τρία κείμενα που φέρουν τον τίτλο «Κόκκοι κοινού νοός»:

(i) Στο «Κόκκοι κοινού νοός» της 10.4.1877 (σσ. 237-238), ³ με την υπογραφή «Ε. Δ. Ροΐδης», σχολιάζεται ο πόθος των Ελλήνων για ευζωία και οι συνέπειές του για την ελληνική ποίηση. Ολόκληρο το κείμενο είναι αναδημοσίευση του δεύτερου μισού του «Δραματικός αγών» ⁴ από το περιοδικό *Παρνασσός*, από τη φράση «Ο σήμερον Έλλην εκληρονόμησε» έως τη φράση «παιδαριώδεις βυρωνισμού παρωδίας». Οι «Κόκκοι κοινού νοός» έχουν ωστόσο κάποιες διαφορές από το κείμενο του *Παρνασσού*.

Συγκεκριμένα, κατά τη μεταγραφή του κειμένου του *Παρνασσού* στην *Εστία* ο Ροΐδης κάνει τις ακόλουθες αλλαγές: «την εκ του Περικλέους καταγωγήν του» → «την από του Περικλέους καταγωγήν»· «και απέκτησε τω όντι οικοδομήματα καλ-

λιμάριμα και λαμπρά, αντί των πλατάνων» → «αντί των πλατάνων»· «αρκείται να έχη» → «αρκείται ο σήμερον Έλλην να έχη»· «πάσαν αυτής προσπάθειαν» → «πάσαν αυτού προσπάθειαν»· «νέον τι επιστημονικόν σύστημα» → «νέον τι σύστημα επιστημονικόν»· «να διδάσκονται παρά πολυτέρου μητρός ότι η ευτυχία» → «να διδαχθώσι παρά πολυτέρου μητρός ότι η ευδαιμονία»· «εις εσθήτας» → «εις εσθήτα»· «Εν τούτοις ο Έλλην» → «Εντούτοις ο σήμερον Έλλην»· «πασών αυτού των διανοητικών δυνάμεων» → «πασών των διανοητικών αυτού δυνάμεων»· «ταξειδίου» → «μεταβάσεως»· «τοιαύτη τις τάσις δεν επικρατεί σήμερον» → «τοιαύτη τις σήμερον τάσις δεν επικρατεί»· «άνευ τοιαύτης» → «άνευ ταύτης»· «Εκ τούτου» → «Εκ τούτων»· «ταράσσουσα» → «ταράττουσα»· «της Γερμανίας» → «της τροπαιούχου Γερμανίας»· «εις ενθουσιώδεις» → «ενθουσιώδεις»· «εξ ευγλώτων χειλέων» → «εξ ευγλώτων χειλέων καθηγητών»· «τοιούτοι εν Αθήναις ιδεολόγοι» → «σήμερον τοιούτοι εν τη πόλει του Πλάτωνος ιδεολόγοι»· «ήθηλον τύχει» → «ήθηλον αξιωθή»· «ως δυστύχημα» → «ως δυστύχημα, μη έχοντες εισέτι σαφή περί τούτου γνώμην»· «κυριωτάτην» → «κυριωτέραν»· «την δίψαν του ιδανικού» → «την δίψαν ιδανικού»· «εκ τοιαύτης αριστοκρατικής» → «εκ της τοιαύτης αριστοκρατικής»· «γενεθλίου αυτού εδάφους» → «γενεθλίου εδάφους»· «εκ των ημετέρων χειλέων» → «εκ των χειλέων ημών». Ο Ροϊδης έκανε συνενώσεις αρκετές μεταβολές, προσπαθώντας να βελτιώσει το κείμενο.

(ii) Στο πολύ συντομότερο «Κόκκοι κοινού νοός» της 18.9.1877, με την υπογραφή **, σχολιάζεται το «όποσον αι φράσεις καθίστανται γελοίοι, όταν δεν ανταποκρίνονται προς τα πράγματα!... Αλλά, ίνα ώμεν δίκαιοι, και αυτοί οι Μονάρχαι μυριάκις την αυτήν μετήλθον γλώσσαν του νεκρού τύπου, προς ομοίους ή υποδεεστέρους». Ο Ροϊδης δεν υπογράφει, φοβούμενος ίσως την περίπτωση να εκληφθεί το κείμενό του ως αντικυβερνητικό και αντιμοναρχικό.

(iii) Στο «Κόκκοι κοινού νοός» της 12.2.1878, με την υπογραφή «Ε. Δ. Ροϊδης», σχολιάζεται η «ισοπέδωσις της διανοίας», αφού «διά την πλειοψηφίαν των σήμερον Ελλήνων η ποιήσις και τα γράμματα είναι επί του παρόντος ευρωπαϊκή πολυτέλεια, συρμός, πόρος ζωής, μέσον επιδείξεως και ουχί ανάγκαι του πνεύματος και της καρδιάς». Το κείμενο είναι ενιαίο, έχει συνοχή. Και όμως, δεν είναι παρά ένας κέντρωνας, συμπιλημένος αυτολεξεί, χωρίς οποιοσδήποτε λεκτικές τροποποιήσεις, από αποσπάσματα των έργων του «Τα στίγματα» και «Περί συγχρόνου ελληνικής ποιήσεως».

Αναλυτικότερα, ο κέντρωνας αυτός απαρτίζεται από τέσσερα μέρη, τα οποία οριοθετούνται από τρία τρίγωνα αστερίσκων: (α) Το πρώτο μέρος, από την πρόταση «Η συνήθεια των δημοσίων αναγνώσεων δεν είναι ελληνική τις ιδιοτροπία» έως τη φράση «τους ασκητάς του Όρους και της Θηβαΐδος», έχει αντληθεί αυτολεξεί από «Τα στίγματα» (Απαντα Β', 207-208). Ο Ροϊδης αφαίρεσε ωστόσο την παράγραφο «Τοιαύτης φιλοδοξίας εμί, κύριοι [...] επιθυμώ να εξακριβώσω, το εξής» (Απαντα Β', 207-208) και την περίοδο «Ταύτα, κύριοι, λέγω εν πληρεστάτη ειλικρινεία και πεποιθήσει άνευ ίχνους ειρωνείας· αν δε τοιαύτη τις υπάρχη, δεν αποβλέπει βεβαίως ούτε τους αναγνώστας, ούτε τους λιθοσχίστας, ουδέ τους νεκρούς» (Απαντα Β', 208), αφού τα εδάφια αυτά αρμόζουν περισσότερο σε ομιλία. Παρομοίως, αλλάζει τις φράσεις «αι ημέτεροι συνεδριάσεις» και «Το κατ' εμέ, κύριοι» σε «οι ημέτεροι Σύλλογοι» και «Το κατ' εμέ» αντίστοιχα, για να απαλείψει σημεία που δείχνουν πως το κείμενο πρωτογράφηκε ως ομιλία. (β) Το δεύτερο μέρος, «Οι πατέρες ημών εθαύμαζον [...] η υγρασία του αμανίτου», είναι οι δυο πρώτες προτάσεις του «Περί συγχρόνου ελληνικής ποιήσεως» (Απαντα Β', 286). (γ) Το τρίτο μέρος, «Συνομιλούντες εσχάτως μετά πολιτικού ανδρός [...] πράγμα όλως καθ' εαυτό αδιάφορον και αβλαβές», έχει αντληθεί αυτολεξεί από το «Περί συγχρόνου ελληνικής ποιήσεως» (Απαντα Β', 293-294). Η τελευταία πρόταση, «Διά την πλειοψηφίαν των σήμερον Ελλήνων [...] ουχί ανάγκαι του πνεύ-

ματος και της καρδιάς», έχει αντληθεί πάλι από το «Περί συγχρόνου ελληνικής ποιήσεως» (Απαντα Β', 295), αλλάζοντας όμως το «της πλειονοψηφίας των σήμερον Ελλήνων, δι' ούς» σε «Διά την πλειονοψηφίαν των σήμερον Ελλήνων».

Αξίζει να προστεθεί πως στο κείμενο αυτό ο Ροΐδης σχολιάζει και την έννοια της πρωτοτυπίας, λέγοντας πως: «πας ο εν Ευρώπη ορεγόμενος να λαλήση δημοσία πρέπει προηγουμένως ν' αποτεινή εις εαυτόν τας εξής δύο ερωτήσεις: "Έχω τι νέον να είπω; Εν ελλείψει τιοιούτου, δύναμαι να επαναλάβω τα ήδη ρηθέντα άλλως πως;"»

Παρομοίως ο Ροΐδης, μη αρκούμενος σε αυτολεξεί αναδημοσιεύσεις, στον έναν «Κόκκο κοινού νοός» προσπαθεί να βελτιώσει το αρχικό κείμενο, ενώ στον άλλο συρράπτει έναν συνεκτικό και ενιαίο κέντρωνα, με σχεδόν αδιόρατες τις ραφές, επαναλαμβάνοντας τα ήδη ρηθέντα «άλλως πως».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα τρία αυτά κείμενα αναφέρονται από τον Παύλο Κουσουνή («Αταύτιστα κείμενα του Ροΐδη», *Παλίμψηστον* 9/10, 1989-1990, Παράρτημα σ. 92). Ο Κουσουνής σημειώνει ότι «είναι αποσπάσματα από διάφορα έργα» του Ροΐδη, κυρίως «από τα κείμενα της διαμάχης του με τον Α. Βλάχο».

2. Εμμ. Ροΐδης, *Απαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, τόμ. Β', Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 255.

3. Αναφορά στο κείμενο αυτό κάνει και η Αθηνά Γεωργαντά, *Χάρτης* 16 (Ιούλ. 1985) 415.

4. *Παρνασσός*, έτος Α', 3 (30 Μαρτ. 1877) 222-225 και *Απαντα* Β', 241-244. Διαβάστηκε στον Σύλλογο «Παρνασσός» στις 19 Μαρτ. 1877.

Σωκράτης Τιτούρης

Δυο καβαφικές παρωδίες

Ο καλός παλαιός φίλος του περιοδικού κ. Ξενής Κοκόλης μας έστειλε την παρακάτω συνεργασία. Τη δημοσιεύουμε, όχι μόνο για το μικροφιλολογικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι δύο παρωδίες, αλλά και γιατί τα θέματά τους πιστεύουμε ότι αφορούν προσωπικά αρκετούς από τους αναγνώστες και συνεργάτες του περιοδικού, όπως εξάλλου και ο ίδιος ο κ. Κοκόλης επισημαίνει.

Παρωδία πρώτη

Την ακόλουθη αυτοσαρκαστική παρωδία ο σχεδόν συνονόματός μου (κατύση μου!) Ξ. Α. Κοκόλης την έστειλε στο γνωστό καλό περιοδικό της Αθήνας *Αντί*, όπου και δημοσιεύτηκε (τχ. 862, 10.2.06) με τις εξής πληροφορίες: «Στον ίδιο [τον ΞΑΚ δηλ., η παρωδία] έφτασε μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου με διεύθυνση psychophil@yperperan.com # Η διεύθυνση αποδείχθηκε ανύπαρκτη. # Το παρωδούμενο πρωτότυπο παραμένει άγνωστο».

Ο ΞΑΚ διέπραξε ένα ατόπημα (υπέκλεψε, άγνωστο πώς, την εν λόγω παρωδία από το προσωπικό μου ηλ-ταχυδρομείο) και δύο (αθέλητα;) λάθη: α) Διαβεβαίωσε ότι η διεύθυνση psychophil@yperperan.com «αποδείχθηκε ανύπαρκτη», ενώ η σχετική έρευνα δεν έχει ακόμη περατωθεί. Και β) βιάστηκε να στείλει την παρωδία σε καλό μεν όχι όμως αμιγώς 'φιλολογικό' περιοδικό, όπως θα ήρμοζε, δοθέντος ότι η παρωδία στοχεύει, κατά κύριον λόγον, στους 'φιλολογογραφούντας': ακριβώς στους αξιότιμους αναγνώστες-συνεργάτες του περιοδικού σας.

Ελπίζω ότι η δημοσίευση της παρωδίας στα έγκριτα *ΜικροΦιλολογικά* θα ελαχιστοποιήσει τις βλαβερές συνέπειες του (επιεικώς) αστόχαστου συνονόματού μου.

Θεσσαλονίκη, Μάιος 2006

Με εκτίμηση και αγάπη
Ξενής Κοκόλης

Πολύ σπανίως

Είν' ένας γέροντας. Πολιόθριξ και προγάστωρ,
σακατεμένος από το ποτό και τα τσιγάρα,
σιγά βαδίζοντας την Τσιμισκή διασχίζει.
Κι όμως σαν μπει στο σπίτι του να κρούσει
τα χάλια και τα γηρατιά του, μελετά
το μερτικό που έχει ακόμα αυτός στους Άλλους.

Πλάσματα ευαίσθητα διαβάζουν τα βιβλία του.
Στα μάτια των τα μυωπικά ρέουν οι ερμηνείες του.
Το δύσκαμπτο μα διψαλέο μυαλό των,
η ευπαθής, φρεσκολουσμένη σάρκα των
με τη δική του ανάγνωση του ωραίου συγκινούνται.

Γκαφφάβης

[από το αυτοσχόλιο του ποιητή: «Ο τίτλος αποτελεί σχόλιον εις το ποίημα: Παρόμοιοι αναγνώσται (ή: αναγνώσται παρομοίων βιβλίων) ανευρίσκονται 'πολύ σπανίως'».]

Παρωδία δεύτερη

Και αυτή η παρωδία έφτασε προ ημερών στο ηλ-ταχυδρομείο μου από την ίδια μυστηριώδη διεύθυνση. Οι σχετικές έρευνες συνεχίζονται, δίχως δυστυχώς καρπούς. Οι θεοί των μικροφιλολόγων δεν επέτρεψαν (μεγάλη η χάρη τους) στον συνονόμάτό μου ΞΑΚ να παρέμβει. Ο ποιητής Γκαφφάβης μου ζήτησε να ρωτήσω τρεις γνωστούς φίλους και μελετητές της ποίησής του αν δέχονται να τους αφιερώσει αυτή την παρωδία. Κανείς δε δέχτηκε.

Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 2006

Με εκτίμηση κι αγάπη
Ξενής Κοκόλης

Η καφετέρια

Είπες: «Θα πάγω σ' άλλο μπαρ, σε μια άλλη καφετέρια.
Μια γκόμεν' άλλη θα βρεθεί, πιο βολική απ' αυτή.
Κάθε προσπάθεια μου, και μια μιζέρια είναι γραφτή,
κι η λίμπιντό μου έχει παγώσει, πεθαμένη.
Ός τότε η σάρκα μαραμμένη έτσι θα μένει;
Στο παρελθόν η μνήμη πάει, και όπου κι αν 'δώ,
καυτούς θριάμβους των ορμών μου βλέπω εδώ
με πρόθυμα, θερμά κορμιά (σπανίως αιθέρια)».

Καινούριους τόπους δε θα βρεις, ούτε άλλες καφετέριες,
και γεροντόφιλη ούτε μια γκόμενα δε θα τύχει
που ερωτικά να σε δεχτεί μες στα γλυκά της τείχη.
Πάψε και παραδέξου το, λοιπόν: θα τριγυρνάς
στα ίδια αυτά μπαρ, στες γειτονιές τες ίδιες θα γερνάς,
και μες στην καφετέρια αυτή σιγά σιγά θ' ασπρίζεις.
Για θριάμβους νέους της σαρκός τώρα να μην ελπίζεις.
Η μνήμη ας σε παρηγορεί, κι όχι άλλες πια μιζέριες.

Γκαφφάβης